

✓ К-14038
П 292066

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 167

ІСТОРІЯ

Випуск 10

1 крб.

Вісн. Харк. ун-ту, 1968, № 167, 1—97.

V.N. Karazin Kharkiv National University

3

00256068

В. М. ДУХОПЕЛЬНИКОВ

РАДИ ХАРКІВЩИНИ У 1923—1925 РР.

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 167

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 10

ХАРКІВ

ВИДАВНИЦТВО ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ

«ВИЩА ШКОЛА»

1978

Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету Харківського державного університету від 1 грудня 1976 р.

Статті вісника присвячені питанням соціалістичного будівництва, загальної історії і джерелознавства. Розглядаються питання діяльності Рад на Україні, участь Червоної Армії у відбудові народного господарства після громадянської війни, емблематика, народжена Жовтнем. Висвітлюються також питання історії зарубіжних країн і археології.

Призначений для науковців і спеціалістів.

Редакційна колегія:

С. І. Сидельников
(відп. ред.), *І. К. Рибалка* (заст. відп. ред.), *Ю. И. Журавський* (відп. секр.), *О. О. Кучер*, *Б. К. Мигаль*,
І. Л. Шерман, *Б. А. Шрамко*.

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків-77, майдан Дзержинського-4, університет, історичний факультет. Тел. 40-17-66.

Редакція гуманітарної літератури

І. СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО

В. М. ДУХОПЕЛЬНИКОВ

РАДИ ХАРКІВЩИНИ У 1923—1925 рр.

Успішне виконання завдань, висунутих Комуністичною партією і Радянським урядом у період відбудови народного господарства, залежало від активної участі у цій справі широких народних мас. Ось чому партія вважала за необхідне насамперед пожвавити роботу місцевих Рад і громадських організацій. Протягом 1923—1925 рр. на Україні було проведено адміністративно-територіальну реформу, здійснено раціоналізацію апарату Рад, яким центральні органи влади постійно надавали всебічну допомогу і контролювали їх роботу.

Окремі аспекти багатогранної діяльності Рад частково відображено у ряді монографій [4; 6; 18], статей [7; 9; 17; 19], дисертацій [3; 15; 23]. У працях Б. М. Бабія [4], П. К. Стояна [17; 18], А. А. Недух [9], Ф. І. Стрельченка [19], М. С. Кулаєва [7] досить ґрунтовно висвітлюються хід і підсумки адміністративно-територіальної реформи, раціоналізація державного апарату в масштабах усієї республіки. Значно менше у згаданій літературі відображено конкретно-історичний матеріал, який характеризує участь трудящих у радянському будівництві, а також діяльність губернських виконавчих комітетів по залученню до нього робітників і селян [3; 7; 23]. Дослідження цих питань набуває особливої актуальності у світлі прийняття нової Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в якій говориться: «Місцеві Ради народних депутатів вирішують усі питання місцевого значення, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих державних органів...» [1, с. 51].

Автор даної статті, використовуючи документальні і архівні матеріали, робить спробу на прикладі однієї з найбільших губерній України — Харківської, розглянути роботу губвиконкому, спрямовану на зміцнення місцевих органів влади і пожвавлення їх роботи протягом 1923—1925 рр.

VII губернський з'їзд Рад, що відбувся в Харкові 5—9 грудня 1922 р., відмітив, що за два роки непу завдання по відновленню радянського апарату в губернії були виконані задовільно [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 836, арк. 13]. Разом з тим

дворічний досвід роботи свідчив про необхідність реорганізації і зміцнення низового радянського апарату, точнішого визначення обов'язків членів місцевих Рад, ширшого залучення до їх діяльності робітників та трудящих селян.

Велике значення для розв'язання цих завдань мали постанови ВУЦВК «Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу України» від 1 лютого 1922 р. та «Про адміністративно-територіальний поділ УРСР і про спрощення радянського апарату» від 25 жовтня 1922 р. [14, 1922, № 5, 45]. Згідно з цими постановами замість старого адміністративного поділу «губернія—повіт—волость—сільська Рада» пропонувався новий: «округ¹ — район² — сільська Рада»³.

Відповідно до пізніших постанов ВУЦВК районам було надано адміністративні, економічні, торговельно-розподільчі і культурні функції. У розпорядження райвиконкомів передавалися підприємства місцевого значення, що дозволяло створити районний бюджет, підняти господарський і культурний рівень району. При сільрадах створювалися комісії: земельна, благоустрою і культурна, які були покликані допомагати голові сільради у залученні до радянського будівництва трудящих селян. Голова спирався також на сотенних, призначуваних сільрадою за поданням місцевого комітету незаможних селян (КНС), із розрахунку один сотенний на 75 дворів [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 835, арк. 14]. Крім того, сільські Ради були наділені майже всіма правами колишніх волосних виконкомів, хоча в їх віданні була значно менша територія [див. 4, с. 217].

З наданням райвиконкомам та сільрадам більш широких прав, губернський виконком почав діяльніше керувати їх роботою по залученню трудящих до соціалістичного будівництва.

Реформа дала можливість у 2,3 раза скоротити адміністративний і технічний персонал, зайнятий в управлінських організаціях губернії [див.: 12, с. 5], і найкваліфікованішу його частину спрямувати на розширення і зміцнення штатів райвиконкомів і сільських Рад. Уже в кінці 1923 р. серед працівників райвиконкомів було 66,4%, а серед голів і секретарів сільрад — 16% комуністів і кандидатів у члени КП(б)У; 66% членів райвиконкомів мали стаж радянської роботи з 1917—1919 рр. [див. 12, с. 6, 7].

З проведенням реформи апарат влади наблизився до мас, посилилась керівна роль робітничого класу в радянському бу-

¹ У Харківській губернії було створено п'ять округів: Харківський, Сумський, Ізюмський, Куп'янський, Богодухівський. У зв'язку з господарсько-економічною необхідністю та за проханням губвиконкому 10 листопада 1923 р. ВУЦВК прийняв рішення про перенесення окружного центру з м. Богодухова у м. Охтирку і про перейменування Богодухівського округу в Охтирський (був розформований у червні 1925 р.).

² Кількість районів за округами в 1923—1925 рр. становила від 11 до 24.

³ Передбачалося в 1,6 раза скоротити загальну кількість сільських Рад в губернії.

дівництві. Губком і губвиконком приділяли значну увагу постійному керівництву місцевими органами влади, зокрема, губвиконком виробив чітку систему інструктажу низового апарату. На місця регулярно надсилалися інструктивні матеріали, що публікувалися у «Бюлетені» і «Збірнику обов'язкових постанов Харківського губвиконкому». Члени губернського виконкому часто бували в округах, районах і сільських Радах [див. 13, с. 6], заслуховували на засіданнях президії звіти нижчестоящих виконкомів і голів сільських Рад, а також окремих підвідомчих установ і підприємств, що було введено в 1924 р.

Протягом десяти місяців 1924 р. на засіданні президії губвиконкому звітували 3 окружні виконавчі комітети і 14 районних, 12 сільрад і 2 комітети незаможних селян. За цей же час президії окружних виконавчих комітетів заслухали звіти 36 райвиконкомів, 57 сільрад і 6 комнезамів [див. 13, с. 5]. Звітам, як правило, передували перевірочні кампанії. У перевірках брали активну участь трудящі, допомагаючи виявляти недоліки в роботі радянських органів і установ. Радянський апарат таким чином зміцнювався, очищався від ворожих елементів. За січень—червень 1924 р. у складі райвиконкомів було здійснено 33, а серед голів сільрад 26 різних службових переміщень [див. 13; с. 3].

Одночасно посилилися вимоги до працівників радянських установ м. Харкова. Спеціально створена тимчасова комісія НК РСІ протягом травня—жовтня 1924 р. перевірила роботу 8000 співробітників 350 організацій. Наслідком перевірки було звільнення за непридатністю 677 чол. [див. 21, ф. 3316, оп. 17, од. зб. 247, арк. 41].

Губвиконком проводив велику роботу по організації безпартійних робітничих і селянських конференцій, які розглядали питання радянського будівництва і висували кращих своїх представників до Рад. Так, у лютому—липні 1924 р. на Харківщині було проведено 70 селянських конференцій, на яких були присутніми 72—100% делегатів [див. 13, с. 4]. У квітні 1925 р. у всіх районах м. Харкова пройшли безпартійні робітничі конференції. На кожну з них прибуло близько 500 робітників, обраних на цехових зборах [див. 8, с. 347].

Головними на селянських конференціях були питання землеустрою, землевикористання і сільськогосподарського кредиту, а на робітничих — питання продуктивності праці. Про діяльність же місцевих виконавчих комітетів йшлося на всіх конференціях.

Губком партії і губвиконком приділяли велику увагу виробничим нарадам, що з'явилися на Харківщині у 1924 р., як наслідкування почину робітників Москви і Ленінграда. Виробничі наради стали школою обміну досвідом роботи і створювалися на всіх без винятку промислових підприємствах. У травні 1924 р. на Харківському паровозобудівному заводі, на заводі «Серп

і Молот» функціонувало по шість цехових виробничих нарад, в роботі яких брало участь близько 200 чол. [див. 8, с. 341].

Залучення широких народних мас до радянського будівництва здійснювалося і внаслідок розширення числа учасників делегатських зборів¹, а також участі трудящих в роботі секцій і комісій Рад. Так, у секціях міської Ради обрання 1923 р. працювало 70% її членів, а також 118 делегатів жінвідділу і 150 членів ЛКСМУ [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1384, арк. к. 14].

Зміцненню союзу робітничого класу і селянства сприяла шефська робота промислових підприємств та радянських установ. Вона постійно перебувала в центрі уваги губкому партії і губвиконкому. У січні 1923 р. питання шефства обговорювалися на зборах партосередків заводів «Серп і Молот», «ВЕК» і Першої державної типографії м. Харкова [див. 5, 1923, 19 січ.]. У грудні 1924 р. в Харкові налічувалося 70 шефських організацій [див.: 5, 1924, 24 груд., 1925, 29 листоп.]. Шефство набувало характеру широкого і систематичного впливу робітничого класу на селянство. Робітники роз'яснювали селянам політику Радянської влади, допомагали налагодити роботу Рад, комнезамів. Союз робітничого класу з бідняками і середняками зміцнювався.

В умовах відбудови народного господарства і розширення радянської демократії особливого значення набували вибори до Рад, як важлива форма політичного виховання і залучення трудящих до державного будівництва.

Вперше вибори до Рад при новому адміністративно-територіальному поділі відбулися у жовтні—листопаді 1923 р. Їм передувала велика підготовча робота, що почалася в губернії оглядом роботи сільрад. Мета огляду полягала в тому, щоб вивчити діяльність сільрад в організаційній, земельно-господарській, фінансово-податковій галузях, в галузі благоустрою й культури, а також у тому, щоб перевірити знання своїх обов'язків членами сільрад і сотенними. Так, внаслідок огляду було встановлено, що у Куп'янському окрузі в 1923 р. із 114 сільрад добре працювали 54, задовільно — 42, погано 18 [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1402, арк. 4].

Проведення оглядів напередодні виборів дозволяло губернському виконкомові підібрати гідних кандидатів для майбутньої роботи в сільських Радах, а також у виконавчих комітетах районів і округів. Перед проведенням виборів губвиконком послав на місця інструктивні матеріали і тези основних доповідей: «Про міжнародне становище», «Про райбюджет», «Про охорону здоров'я» [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1382, арк. 127], а також стінні газети про вибори, котрі рекомендувалося вивісити у кожному виборчому пункті [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1382, арк.

¹ Якщо до виборів 1924 р. число жінок — учасниць делегатських зборів порівнювало 5119, то на березень 1925 р. — 8251, з них — 6600 селянок [див. 10, с. 107].

119]. На всіх пунктах було створено виборчі трійки, які контролювали складання списків виборців, наперед сповіщали про день і місце зборів і слідували за їх проведенням. Широка передвиборна агітація велася через газети «Пролетарій» і «Комуніст».

Одним з головних завдань виборчої кампанії 1923 р. було зміцнення союзу робітничого класу з селянством. У зв'язку з цим губернський виборчий комітет вирішив послати для участі в районних і окружних з'їздах Рад 80 робітників [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1382, арк. 123].

Підготовка до виборів дала позитивні наслідки. У виборах до сільрад по губернії брало участь 33% населення (на 5% більше, ніж на попередніх виборах) [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1398, арк. 7, 9]. Після виборів кількість комуністів у складі сільрад становила 8,6%, комсомольців — 2%; 33,7% обраних були членами КНС, причому жінки серед обраних становили 5,1% [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 2418, арк. 50]. Серед голів сільрад кількість комуністів досягла 28,4% [див. 10, с. 2]. До районних виконавчих комітетів було обрано 78,2% комуністів, тобто на 8% більше, ніж на попередніх виборах, а до окружних — близько 80%. Важливо, що 76,8% членів райвиконкомів мали чотирирічний стаж радянської роботи; в окружках 65,5% обраних мали стаж партійної, а 65% — стаж радянської роботи, що становив понад три роки [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1398, арк. 41].

У виборах до міської Ради взяло участь близько 50% виборців [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1398, арк. 41]. Вони обрали 1232 членів і 463 кандидатів у члени Ради. Серед них комуністів і кандидатів у члени КП(б)У було 64,3%, комсомольців — 3,4%, безпартійних — 32,3%. Переважну більшість обраних становили робітники і червоноармійці [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1384].

Як бачимо, курс на залучення до радянського будівництва народних мас успішно виконувався. На 10—14% збільшилася кількість робітників і селян у складі районних і окружних виконавчих комітетів. Більшість голів сільрад була також вихідцями із робітничого і селянського середовища.

Підсумки радянського будівництва на Харківщині підбивалися на VIII губернському з'їзді Рад 13—16 січня 1924 р. На нього прибуло 317 делегатів з вирішальним і 32 з дорадчим голосом, серед яких комуністів і кандидатів у члени КП(б)У було 253, комсомольців — 4 [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1398, арк. 39].

З'їзд зафіксував якість зміни в радянських органах, звідки майже повністю були вигнані бюрократи, марудники, користюлюбці [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 2418, арк. 55]. Зміцніли окружні і районні виконкоми. Однак, як зазначалося на з'їзді, робота сільських Рад залишалася ще слабкою через малогра-

мотність багатьох голів і секретарів сільрад, які не могли дати селянам чітких відповідей на питання, що їх цікавили. До роботи в Радах мало залучали жінок. Ось чому з'їзд вбачав найважливіше завдання у зміцненні низового радянського апарату, а також підкреслив необхідність активізувати комнезами, не дати їм перетворитися у вузькогрупові організації, спрямувати їх роботу на розширення зв'язків з середняком, бо залучення його до роботи комнезамів означало зміцнення Радянської влади на селі [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 2418, арк. 302]. На це вказував і червневий (1924 р.) Пленум ЦК КП(б)У. Рішення Пленуму стали програмою дій під час виборчої кампанії восени 1924 р.

Напередодні виборчої кампанії згідно з постановою ВУЦВК було проведено місячник перевірки списків виборців [див.: 22, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2414, арк. 100]. ВУЦВК також затвердив нове положення про вибори, яке надавало право комісіям збільшувати кількість виборчих дільниць і в місті, і на селі [див.: 16, 1924, № 34].

Для повнішого обліку виборців у місті і в окремих районах губернії вперше на зборах практикувалися виборчі картки [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 2432, арк. 322]. Поряд з цим велося обговорення кандидатур, висунутих на вибори до Рад.

Підготовка до виборів широко висвітлювалася в пресі. Але очікуваних наслідків кампанія 1924 р. не дала. Вибори до сільрад показали, що комнезами не скрізь правильно зрозуміли курс партії в роботі на селі. В окремих селах мало місце витіснення середняка із сільських Рад і кооперації, що послаблювало комнезами і негативно впливало на наслідки виборів.

Крім того, до виборчої кампанії на селі мало залучали жінок. Враховуючи все це, Харківський губком партії і губвиконком, згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 29 грудня 1924 р., призначили нові вибори в тих місцях, де число виборців, які взяли участь у голосуванні, був нижчий 35%. Повторні вибори проводилися у січні—лютому 1925 р. Губком партії командировав до кожного округу по 6 своїх представників. Вони мали здійснювати контроль за правильністю проведення виборів [див. 10, с. 148].

Згадані заходи мали позитивні наслідки. Кількість виборців, що прийшли на виборчі збори, становила 60—80% [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1394, арк. 63], зокрема по губернії — 62% [див.: 10, с. 8], по місту — 70% [див.: 20, ф. Р-203, оп. 1, од. зб. 1384, арк. 3].

Отже, курс партії і уряду на залучення народних мас до радянського будівництва здійснювався на Харківщині успішно. Завдяки планомірній роботі губкому партії і губвиконкому значно зміцнився союз робітничого класу і селянства, набрали сили місцеві органи влади, зросла активність трудящих, більше, ніж в інших губерніях, було залучено до радянського будівницт-

ва середняків і жінок. Усе це було запорукою переходу до соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977. 60 с.
2. Адміністративно-територіальний поділ УРСР при 3-ступневій системі врядування. Харків. Центр. адм.-тер. комісія при ВУЦВК. 1925.
3. Алексеев А. Г. Организационная деятельность городских Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украинской ССР, 1917—1936. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. Изд-во Киевск. ун-та, 1966. 29 с.
4. Бабій Б. М. Українська Радянська держава, 1921—1925. Киев. Вид-во АН УРСР, 1961. 382 с.
5. Газ. «Коммунист», орган ЦК КП(б)У 1923—1925 гг.
6. Кудлай О. С. Борьба трудящихся Харьковщины за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921—1925 рр. Харків, «Прапор», 1961.
7. Кулаев В. Г. З історії діяльності місцевих Рад України у відбудовний період (1921—1925 рр.).— Український історичний журнал (УІЖ), 1974, № 2, с. 94—98.
8. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, «Прапор», 1970. 803 с.
9. Недух А. А. Адміністративно-територіальна реформа в УРСР у 1923 р.—В кн.: Питання історії народів СРСР. Вип. 4, 1967, Харків, с. 65—74.
10. Отчет о работе Харьковского губкома КП(б)У за время от VIII до IX губпартконференции. Харьков, «Пролетарий», 1925. 152 с.
11. Отчет о работе Харьковского губкома КП(б)У за время от VI до VII губпартконференции. Харьков, Изд-во Агитпрома Харьковского губкома КП(б)У, 1923. 121 с.
12. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губернскому съезду Советов. Харьков, Изд. губисполком, 1923. 350 с.
13. Отчет Харьковского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов III сессии ВУЦИК VIII созыва. Харьков, Изд. губисполком, 1924. 40 с.
14. Сборник обязательных постановлений Харьковского губисполкома. Харьков, «Пролетарий», 1925. 331 с.
15. Слипченко В. А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление Советской власти в 1921—1925 гг. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Изд-во Киевск. ун-та, 1966. 29 с.
16. Собрание узаконений УССР, 1922—1924 гг.
17. Стоян П. К. Адміністративно-територіальна реформа на Україні 1922—1925.— УІЖ, 1965, № 4, с. 65—74.
18. Стоян П. К. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Київ, Вид-во АН УРСР, 1954. 87 с.
19. Стрельченко Ф. І. Рационалізація державного апарату на Україні в 1921—1925 рр.— УІЖ, 1971, № 11, с. 79—83.
20. Харківський обласний державний архів. Ф. Р-203.
21. Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. Ф. 3316.
22. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР. Ф. 1.
23. Шарапа В. Ф. Сельские Советы Украины в восстановительный период (1921—1925 гг.). На материалах юга Украины. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Изд-во Днепропетровск. ун-та, 1969. 24 с.

**ПРО ПОЛІТИЧНУ РОБОТУ АРМІЙСЬКИХ ПОЛІТОРГАНІВ
СЕРЕД ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ
НА УКРАЇНІ В 1921—1925 рр.**

Радянські Збройні Сили, будучи нерозривно зв'язаними із своїм народом, виступали і виступають не тільки як бойовий щит нашої Вітчизни, а і як велика політична і культурна сила. Так у роки громадянської війни Червона Армія, захищаючи завоювання Жовтня, виконала величезну творчу роботу, особливо по налагодженню партійного і радянського апарату на селі. Комуністична партія і Радянський уряд враховували політичну і культурну підготовку демобілізованих червоноармійців. XII з'їзд РКП(б) в резолюції «Про роботу на селі» підкреслював, що «найістотношою умовою поліпшення радянського апарату і посилення його ролі приводного паса до селянських мас є залучення колишніх червоноармійців... до радянської і культурно-політичної роботи» [2, т. 2, с. 478].

Важливу роль у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва відіграла армія у період відновлення народного господарства (1921—1925 рр.). Повернення демобілізованих червоноармійців після громадянської війни у рідні села (більше 80% їх становили селяни) повинно було сприяти поживленню господарської, а також партійної, радянської і культурної роботи. Але для того, щоб демобілізовані змогли успішніше здійснити завдання, що стояли перед ними, їх треба було відповідним чином підготувати. Цю підготовку здійснювали армійські політоргани за участю партійних, радянських і громадських організацій.

Роль Радянських Збройних Сил у соціалістичному будівництві досліджена істориками поки що недостатньо. Початок її вивченню поклали роботи Р. М. Беджаняна [7], Д. А. Баєвського [6], О. О. Кучера [11], В. С. Козлова [10]. Однак питання про роботу політорганів Червоної Армії серед демобілізованих вказані автори майже не торкалися. Проте підготовка демобілізованих червоноармійців до культурно-політичної місії на селі є великим вкладом Червоної Армії у справу зміцнення Радянської влади у найглухіших закутках країни. Автор даної статті, використовуючи в основному архівні матеріали, робить спробу показати зміст і форми політико-освітньої роботи армійських політорганів на Україні у 1921—1925 рр. серед червоноармійців, які звільнялися в запас.

Політоргани Червоної Армії почали проводити роботу серед демобілізованих червоноармійців старшого віку з середини грудня 1920 р. на основі наказу начальника Політичного управління Реввійськради республіки № 133 [13, ф, 245, оп. 2, спр. 58, арк. 5]. Але найбільшого розмаху їх робота набула у 1921 р.,

коли почалося масове звільнення червоноармійців. На кінець громадянської війни Збройні Сили на Україні становили 1 млн. 200 тис. чоловік. В результаті демобілізації, проведеної кількома чергами, їх чисельність на 1 жовтня 1921 р. скоротилась до 423 тис. чоловік, а протягом наступного півріччя зменшилась ще на 152,5 тис. чоловік. [див. 9, с. 56, 58].

Центральний Комітет Комуністичної партії неослабно контролював проведення демобілізації Реввійськрадою. Він неодноразово підкреслював «величезну важливість роботи серед відпускників» [3, с. 161].

На початку 1921 р. було видано циркуляр ЦК КП(б)У і Політуправління Збройних Сил України і Криму за № 435, що визначав завдання політорганів по підготовці воїнів до роботи на селі. Треба було «підготувати демобілізованих до того, щоб вони відразу по прибутті могли взяти участь у розв'язанні найбільш гострих питань, що хвилюють село» [12, ф. 17, оп. 14, спр. 877, арк. 206, 207]. Для цього циркуляр пропонував організувати при полках заняття з демобілізованими за програмою, розрахованою на 20 годин, яка передбачала ґрунтовне вивчення таких питань, як заходи Радянської влади щодо піднесення сільського господарства, податкова політика, ставлення до церкви, структура радянських органів і ведення партійно-освітньої роботи на селі. У телеграмі Політуправління Реввійськради республіки всім політуправлінням округів і армій від 30 червня 1922 р. [див. 13, ф. 25, 899, оп. 2, спр. 334, арк. 8, 9] пропонувалося у вільний від стройових занять час вести бесіди «з агрономічних питань, взагалі з питань селянського життя» з червоноармійцями, які закінчували військову службу. Влітку 1922 р. Політуправління Збройних Сил України і Криму направило всім начальникам політвідділів і політичних секретаріатів спеціальну телеграму [див. 13, ф. 25, 899, оп. 2, спр. 334, арк. 1]. У ній рекомендувалося організувати заняття з демобілізованими червоноармійцями за такою тематикою: підсумки Генуезької конференції і Червона Армія; завдання демобілізованих червоноармійців на селі; хлібна позика; єдиний натуральний податок; основи агрономії; права сімейств червоноармійців у землекористуванні. У циркулярному листі ЦК РКП(б) від 17 березня 1924 р. «Про роботу серед демобілізованих червоноармійців і призваних до армії» [3, с. 212, 213] підкреслювалося, що «робота ця повинна бути широко використана для посилення впливу партії на селі». ЦК РКП(б) пропонував звернути увагу на інструктування червоноармійців, звільнених в запас, з питань поточної політики Радянської влади, особливо підкреслюючи визнання СРСР рядом капіталістичних держав, проведення грошової реформи, необхідність зміцнення радянського апарату на селі та вказуючи на заходи, які вживаються для поліпшення радянського апарату на селі і виправлення наявних недоліків в його роботі.

Рішення і постанови ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, а також циркуляри і телеграми політуправлінь Реввійськради і Збройних Сил України і Криму лягли в основу діяльності армійських політорганів по підготовці демобілізованих до активної участі в житті радянського села. Напередодні демобілізації політпрацівники Червоної Армії проводили мітинги, бесіди, лекції, роз'яснюючи завдання в галузі сільського господарства, радянського і культурного будівництва, які доведеться розв'язувати воїнам після повернення з армії. Політуправління морських сил Чорного і Азовського морів створило спеціальну комісію для ознайомлення демобілізованих із змістом їх майбутньої роботи. 10 лютого 1921 р. голова цієї комісії звернувся до Миколаївського губвиконкому з проханням дати відповідне розпорядження завідуючим губвідділами про відвідання їх військовими моряками, що демобілізувалися, для ознайомлення з задачами соціалістичного будівництва на селі [див. 14, ф. Р-152, оп. 1, спр. 209, арк. 84]. Практикувалися також екскурсії червоноармійців у навколишні радгоспи і сільськогосподарські дослідні станції, влаштовувалися виставки літератури, таблиць і діаграм, що відбивали становище господарства і радянського будівництва на селі.

У 1925 році, виконуючи рішення XIV конференції РКП(б) [див. 2, т. 3, с. 185] і згідно з постановою ЦК РКП(б) «Про підготовку відпускників з Червоної Армії» [3, с. 283], армійські політоргани почали створювати для демобілізованих спеціальні курси з ґрунтовнішою програмою, залучаючи до цього заінтересовані громадські відомства і організації. Особливу увагу курси зосереджували на підготовці до роботи на селі комуністів і комсомольців. На Україні згадані курси закінчили 3174 чоловіки. Серед них політосвітпрацівників було 721, кооператорів — 876, землевпорядників — 891, радянських працівників — 686. Причому основну масу тих, що навчалися, становили комуністи і комсомольці [див. 7, с. 735].

Таким чином, з лав Червоної Армії щороку поверталися на село десятки тисяч колишніх військовослужбовців, які мали не тільки військові навички, але й добру політичну підготовку та необхідні знання в галузі радянського, господарського і культурного будівництва. Тим самим армія виконувала роль величезного культурно-політичного резерву ідейно підготовлених і грамотних працівників для села, які були особливо потрібні в період відновлення народного господарства 1921—1925 рр.

З кожним звільненням червоноармійців у запас на село потрапляла значна кількість книг, брошур, газет і журналів. За червень—вересень 1922 р. Політуправління Збройних Сил України і Криму роздало демобілізованим 35 тис. примірників літератури. Крім цього, воно розповсюдило в 1922 р. серед демобілізованих 40 назв літератури загальною кількістю 125 тис. примірників [див. 13, ф. 25 899, оп. 2, спр. 334, арк. 25]. Чимало

пам'яток, листівок та іншої літератури видавали політвідділи дивізій. Велика кількість загальнополітичної і спеціальної літератури видавалась демобілізованим політорганами Червоної Армії і в наступні роки. Кожний відпускник одержав від ПУРа не менше 10 книг, що стосуються роботи на селі. Якщо до цієї кількості додати ті книги, які закупувалися самими червоноармійцями, то певно, що кожний з них пішов додому з бібліотечкою в 20—25 книг. «Червоноармієць-відпускник пішов на село, озброєний таким чином не тільки військовими знаннями але й знаннями і матеріалами для своєї роботи як громадянина Радянської Республіки» [12, ф. 17, оп. 68, спр. 61, арк. 243]. Партійно-політичний апарат Червоної Армії організував також передплату на періодичну пресу серед демобілізованих. Для них закупувалися газети і журнали на кошти дивізій і громадських організацій. Найчастіше передплачувалися «Крестьянская газета» і газета «Беднота». На Україні в 1925 р. самі демобілізовані підписалися на 2627 газет, на кошти дивізій було передплачено 1419, на кошти громадських організацій — 3111 [див. 7, с. 782]. Таким чином, щороку демобілізовані привозили в село десятки тисяч журналів, брошур і газет.

Демобілізовані часто одержували письмові накази, що орієнтували їх на активну участь у соціалістичному будівництві і підтримування тісного зв'язку з тими червоноармійцями, що залишалися в армії. У вересні 1925 р. було опубліковано звернення М. В. Фрунзе до демобілізованих: «Вона (Червона Армія. — Ред.) тебе навчала грамоти, якщо ти не вмів читати і писати, навчала політиці... вона навчала і як краще вести своє господарство, щоб піднести життя Союзу на небувалу досі висоту... Відпускник, — закликав прославлений полководець, — не осором своєї Червоної Армії, будь завжди гідним її сином, завжди передовим громадським працівником і господарником на селі» [4, с. 6, 7].

Політоргани Червоної Армії піклувалися про демобілізованих і на шляху їх слідування додому. 18 лютого 1921 р. було видано постанову Ради Праці і Оборони, підписану В. І. Леніним [див. 13, ф. 25, 899, оп. 2, спр. 25, арк. 35], в якій пропонувалося організувати постійний контроль за обслуговуванням звільнених в запас червоноармійців, що їхали залізницею, посилаючи по всіх найважливіших лініях руху особливі контрольні комісії у складі представників польового штабу, ПУРа, Голованпура і наркомату шляхів сполучення. 7 березня 1921 р. Рада Народних Комісарів України ввела в дію цю постанову на території УРСР [див. 14, ф. Р-916, оп. 2, спр. 290, арк. 115].

Політична робота з демобілізованими проводилася на агітпунктах при вузлових залізничних станціях. Всього на Україні в 1921 р. діяло 85 таких агітпунктів [див. 13, ф. 899, оп. 2, спр. 9, арк. 3]. Тільки у березні і квітні ними було проведено 430 мітингів, 1290 бесід, дано 250 концертів, показано 295 кінофільмів,

105 вистав, 2412 раз організовано прослухування грампластинок із записами промов керівників партії і уряду, роздано 11066 книг і журналів, 103847 центральних і 57283 місцевих газет, 6189 листівок. Довідкові столи видали демобілізованим понад 100 000 різних довідок [див. 8, с. 58].

На XII з'їзді РКП(б) в резолюції з питань пропаганди, преси і агітації було записано, що треба з агітпропагандистською метою, особливо для впливу на село, широко використовувати той постійний зв'язок, який існує між Червоною Армією і селом [див. 2, т. 2, с. 467]. Виконуючи рішення Комуністичної партії, армійські політоргани прагнули налагодити з демобілізованими тісні стосунки, бути через них у курсі всіх справ, що хвилювали село. Однією з форм зв'язку Червоної Армії з демобілізованими стало листування. Його підтримували організовані в частинах спеціальні комісії.

Політоргани Червоної Армії використовували і таку форму роботи, як організація конференцій демобілізованих за участю селян. Наприклад, політичний секретаріат Чугуївського табір-ного збору скликав 30 червня 1923 р. конференцію, на порядку денному якої стояли актуальні для селянства питання: про міжнародне і внутрішнє становище країни, земельну і податкову політику.

Демобілізовані червоноармійці з честю справлялися з нелегким завданням будівництва нового життя на селі. «Повернувшись до себе в село, червоноармієць, — підкреслювала Н. К. Крупська, — насамперед піклується, щоб на селі передплачувалась газета, організовувалась хата-читальня. Він є активним працівником по перетворенню старого села на нове...» [5].

Про передову роль демобілізованих на селі яскраво свідчать їх листи до «Крестьянской газеты» [4], а також до своїх частин. З них видно, що демобілізовані стали організаторами селянських клубів і драматичних гуртків, виступали з доповідями про внутрішню і зовнішню політику партії і уряду, влаштовували читання літератури й газет, працювали з молоддю, вели антирелігійну пропаганду і організовували гуртки «Безбожники», залучали селян до активної боротьби з бандитизмом, самогонварінням і хабарництвом, пропагували ідеї колективізму й кооперації.

Про те як високо цінувалися на селі вихованці Червоної Армії досить переконливо говорить той факт, що в 20-ті роки приблизно половина голів сільрад і дві третини голів волосних виконкомів були демобілізованими червоноармійцями [див. 7, с. 782].

Участь демобілізованих червоноармійців у господарській і культурно-політичній роботі в українському селі у 1921—1925 рр. мала величезне значення, бо доля Радянської влади, говорячи словами В. І. Леніна, у кінцевому підсумку залежала від того, «чи піде селянська маса з робітничим класом, зберігаючи вір-

ність союзів з ним, чи вона дасть «непманам», тобто новій буржуазії, роз'єднати себе з робітниками, розколоти себе з ними» [1, с. 367].

Отже, робота армійських політорганів з демобілізованими на Україні у 1921—1925 рр. мала велике значення. Вона сприяла виконанню відповідального завдання партії: допомогти народові, насамперед селянським масам, налагодити господарське і культурно-політичне життя в республіці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію?—Повне зібр. тв., т. 45, с. 363—367.
2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, Изд. 8-е, т. 2—3. М., Политиздат, 1970—1972.
3. Коммунистическая партия Советского Союза о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917—1968. М., Политиздат, 1969. 471 с.
4. Демобилизованные на деревенской работе. Крестьянские письма. М., Госиздат, 1926. 47 с.
5. «Политработник», 1924, № 4—5.
6. Баевский Д. А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. М., Изд-во АН СССР, 1957. 447 с.
7. Беджаниян Р. М. Коммунистическая партия — организатор активного участия Красной Армии в социалистическом строительстве (1918—1932). М., Политиздат, 1968. 845 с.
8. Дементьев Н. Е., Гончаров А. А. Из истории деятельности агитпунктов на Украине в первые годы нэпа.— В кн.: Из истории борьбы местных партийных организаций Коммунистической партии Украины за построение социализма и создание коммунистического общества. Вып. 5. Изд-во Харьк. ун-та, 1968, с. 56—63.
9. Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1972. М., Воениздат, 1974. 431 с.
10. Козлов В. С. Партийно-политические органы РККА в борьбе за создание ревкомов (1919—1922 гг.)—«Учен. зап. Дальневосточн. ун-та», 1972, т. 37, с. 34—41.
11. Кучер О. О. Розгром озброєної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр. Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 172 с.
12. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ф. 17.
13. Центральний державний архів Радянської Армії. Ф. 245, 27, 899.
14. Миколаївський обласний державний архів. Ф. Р-152, Р-916.

Л. О. КРУТОВА

ДІЯЛЬНІСТЬ РАД ДОНБАСУ ПО ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ МАСОВИХ ПРОФЕСІЙ ДЛЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1951—1958 рр.)

На всіх етапах соціалістичного будівництва підготовка кадрів для сільського господарства була одним з головних напрямів політики Комуністичної партії і Радянського уряду. Керуючись ленінськими принципами добору і розстановки кадрів, КПРС виявляла велику турботу про забезпечення МТС, колгоспів і радгоспів спеціалістами сільського господарства. В умовах післявоєнного часу, і особливо в 50-ті роки, коли партія взяла курс

на ліквідацію відставання і значне піднесення сільськогосподарського виробництва, питання про кадри для цієї галузі народного господарства стало одним з найактуальніших. Важливий вклад у вирішення питання підготовки кадрів для сільського господарства внесли Ради депутатів трудящих. Вивчення досвіду роботи Рад набуває особливого значення в світлі прийняття нової Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, де сказано: «Ради народних депутатів безпосередньо і через створені ними органи керують усіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва, приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя» [3, с. 33].

У радянській історіографії знайшла певне відображення робота Рад по підготовці кадрів для сільського господарства у масштабі країни [16], окремих республік [11, 12, 18]. Поряд з іншими питаннями в цих роботах розглядається, хоч і досить побіжно, діяльність радянських органів по зміцненню сільського господарства керівними кадрами та спеціалістами вищої і середньої кваліфікації. Роль же місцевих Рад країни у підготовці кадрів масових професій для сільського господарства не знайшла ще повного відображення в роботах радянських істориків. Більшої уваги в цьому відношенні потребує дослідження досвіду місцевих Рад Української РСР, зокрема Рад Донбасу, по підготовці кадрів масових професій для села. Мета даної статті — показати роль місцевих Рад Донбасу в підготовці рільників, садоводів, овочівників, молодших ветфельдшерів, трактористів, комбайнерів, механіків тощо. Джерелом написання статті стали рішення партії, матеріали архівів, періодика та спеціальна література.

На кінець першої післявоєнної п'ятирічки завершувалася відбудова сільського господарства країни. В умовах організаційного і господарського зміцнення колгоспів, радгоспів і МТС особливо гостро стала проблема підготовки сільськогосподарських кадрів. Від успішного вирішення її залежало даліше піднесення сільськогосподарського виробництва і забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості — сировиною. Партійні і радянські органи на місцях провели велику роботу, відновлюючи і створюючи заново широку сітку вищих і середніх спеціальних учбових закладів. За роки четвертої п'ятирічки 94 інститути країни випустили 45,3 тис. спеціалістів сільського господарства [11, с. 47].

Кадри масових професій для колгоспів готували однорічні сільськогосподарські школи. Підготовку трактористів, комбайнерів, механіків для машинно-тракторних станцій здійснювали курси при МТС та школи механізації сільського господарства. Система підготовки кадрів масових професій сільськогосподарського профілю протягом розглядуваного періоду зазнала пев-

них змін, та все ж саме ці школи і курси постачали основну масу механізаторських, агрономічних кадрів для села.

Слабка учбово-матеріальна база цих учбових закладів, недостатня кількість досвідчених викладачів, значна плінність учнів і слухачів, недоліки в організації роботи розгалуженої сітки шкіл, курсів і училищ створювали труднощі у підготовці кваліфікованих кадрів. Ради Донбасу докладали всіх зусиль, щоб подолати ці труднощі.

Набір учнів, зміцнення матеріальної бази і забезпечення шкіл викладацькими кадрами було покладено на відділи та управління сільського господарства при виконавчих комітетах Рад, які здійснювали контроль за своєчасним вирішенням цих питань. Так, 23 листопада 1951 р. Донецький облвиконком на своєму засіданні заслухав питання «Про хід комплектування однорічних сільськогосподарських шкіл області». Проаналізувавши стан виконання плану набору учнів, члени виконкому прийняли рішення, спрямоване на ліквідацію виявлених недоліків. Воно зобов'язало керівників обласного управління сільського господарства і виконкомів Рад Олександрівського, Амвросіївського, Волновахського, Мар'їнського, Ольгинського районів у триденний строк забезпечити доукомплектування шкіл [див. 7, ф. 2794, оп. 1, спр. 682, арк. 120—121].

Радянські органи особливо пильно стежили за тим, щоб до навчання залучалися особи, які мали досвід роботи в колгоспі і відповідну загальну освіту. У рішеннях Ворошиловградського і Донецького облвиконкомів, прийнятих після обговорення плану набору учнів до однорічних сільськогосподарських шкіл, наголошувалося на обов'язковому виконанні саме цього положення і підкреслювалося, що порушення його приводить до зниження якості підготовки кадрів [див. 6, ф. 2794, оп. 1, спр. 682, арк. 120, спр. 809, арк. 423; 5, ф. Р-1779, оп. 2].

Це рішення місцеві Ради втілювали в життя при підтримці партійних органів. У березні—квітні 1952 р. Донецький обком КП (б)У і облвиконком розглянули питання про роботу однорічних сільськогосподарських шкіл області. Була вироблена спільна постанова, у якій вказувалося, що правління колгоспів зобов'язані визначати кандидатури для навчання і подавати їх на затвердження відділам сільського господарства райвиконкомів. Випускники шкіл повинні були направлятися на роботу в ті колгоспи, з яких були командировані на навчання. Це сприяло кращому добору майбутніх кадрів і, що дуже важливо, встановлювало контроль за розподілом випускників у сільському господарстві, перешкоджало переходу спеціалістів у інші сфери виробництва.

Протягом п'ятої п'ятирічки сільськогосподарські школи України підготували понад 57 тис. спеціалістів [підраховано за даними: 14, с. 54]. У наступні роки до цих шкіл стало приходити все більше міської молоді, яка майже не залишалася у сільсько-

господарському виробництві. Тому значення річних сільськогосподарських шкіл помітно знизилось. У зв'язку з цим на початку 50-х років виняткового значення набула організація агрозоотехнічних курсів. Агрозоотехнічні курси створювалися у відповідності з постановою ЦК КПРС від 19 червня 1950 р. «Про постановку справи пропаганди і впровадження досягнень науки і передового досвіду в сільському господарстві» [1, с. 308—322]. Шляхом залучення до навчання всіх трудівників села передбачалося підвищити рівень агрономічних і зоотехнічних знань колгоспників, робітників МТС і радгоспів.

Заняття на курсах проводились за трирічною програмою без відриву від виробництва. Слухачі першого року навчання, які успішно засвоїли програму і витримали іспити, одержували посвідчення про оволодіння агрономічним (зоотехнічним) мінімумом. Протягом другого і третього років навчання колгоспники оволодівали методами вирощування високих врожаїв або ж досягнення високої продуктивності тваринництва. Тим, хто повністю виконував програму другого і третього років навчання, присвоювалося звання майстра 2-го і 1-го розрядів [1, с. 315].

У відповідності з постановою ЦК КПРС Центральний Комітет Компартії України і уряд республіки розробив цілий ряд заходів, спрямованих на її виконання. Кожній області встановлювався план охоплення колгоспників навчанням на курсах. Відповідальність за організацію підготовки масових колгоспних кадрів у районах і областях покладалася на голів виконавчих комітетів обласних та районних Рад [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 365, арк. 15, 17].

Організацію агрозоотехнічних курсів з самого початку контролювали Ради Донбасу. Заслугує уваги досвід виконкому Ворошиловградської облради. Вже 5 січня 1951 р. на його засіданні було заслухано питання про стан навчання на агрозоотехнічних курсах області. Цьому передувала вибіркова перевірка роботи курсів, яку провели члени постійної комісії обласної Ради. Проаналізувавши матеріали перевірки, члени виконкому відзначили позитивні результати діяльності агрозоотехнічних курсів. Разом з тим, перевірка показала, що не всі курси були повністю укомплектовані, подекуди заняття проводились нерегулярно, допускалися навіть випадки їх зриву. Навчання ще не було поставлене на належний теоретичний рівень [див. 5, ф. Р-1779, оп. 1, спр. 365, арк. 15]. Виконком зобов'язав керівників сільськогосподарських районів, а також голів виконавчих комітетів райрад доукомплектувати курси згідно встановленого плану і ліквідувати відставання у виконанні навчальної програми. Для цього рекомендувалося проводити додаткові заняття із слухачами агротехнічних курсів по два рази на тиждень, а на зоотехнічних — по три-чотири; до викладання на курсах залучати працівників науково-дослідних установ, навчальних закладів і новаторів сільськогосподарського виробництва. За

кожною групою рекомендувалося закріпити викладача. Для підвищення теоретичного рівня викладання облвиконком зобов'язав відповідні органи проводити щомісяця семінари завідуючих курсів при сільськогосподарському інституті (м. Ворошиловград) і двічі на місяць семінари викладачів при райсільгоспвідділах [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 365, арк. 14—17].

Виконання розроблених заходів дало змогу поліпшити навчання на курсах. На кінець 1950/51 р. в області працювало 1228 груп, в яких навчалось 31417 колгоспників [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 373, арк. 75]. Результати перших іспитів показали ефективність впроваджених заходів. Так, у Новоайдарському і Старобільському районах всі слухачі курсів успішно засвоїли програму навчання і одержали посвідчення про оволодіння мінімумом агротехнічних (зоотехнічних) знань. Із 1597 слухачів курсів Марковського району 549 одержали відмінні оцінки і 838 — добрі. З хорошими результатами закінчили навчальний рік слухачі курсів у колгоспах Троїцького, Кременського, Олександрівського та інших районів [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 373, арк. 75].

25 серпня 1951 р. виконком обласної Ради підвів підсумки першого року навчання на агрозоотехнічних курсах. Відзначивши позитивні зміни, члени виконкому з'ясували причини низького рівня викладання на курсах в окремих районах, накреслили шляхи поліпшення їх роботи. Облвиконком зобов'язав радянські і сільськогосподарські органи організувати своєчасну підготовку курсів до нового навчального року.

Стан справ на агрозоотехнічних курсах Ворошиловградський облвиконком обговорював щорічно [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 458, арк. 65—68]. Глибокий аналіз недоліків, прийняття конкретних рішень і суворий контроль за їх виконанням помітно поліпшили роботу курсів. Якщо на початок 1950/51 р. план набору слухачів агрозоотехнічних курсів області був виконаний на 60,7% [підраховано автором за даними: 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 365, арк. 15], то на кінець навчального року курси були укомплектовані на 80,5% [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 373, арк. 75]. План набору другого року навчання по області було виконано на 94,8% [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 458, арк. 65]. Із загальної кількості колгоспників, які проходили підготовку на агрозоотехнічних курсах, у 1950/51 р. склали іспити 57,7% [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 373, арк. 75], а у 1952/53 р. — 78% [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 565, арк. 11]. Робота, що була проведена виконкомом Ворошиловградської обласної Ради, дала позитивні результати уже в перші роки існування агрозоотехнічних курсів.

Постійний контроль за діяльністю Рад з боку Донецького облвиконкому також сприяв створенню належних умов для агрозоотехнічного навчання колгоспників. Велика робота була проведена, зокрема, Мар'їнським та Старобешевським райвикон-

комами. У колгоспах ім. Кірова, ім. Жданова, Старобешевського і в більшості господарств Мар'їнського районів були вчасно підібрані кваліфіковані викладачі, обладнані будинки сільсько-господарської культури або ж спеціальні приміщення, в яких проводилися заняття. Навчальні кабінети були забезпечені необхідною літературою, наочними посібниками, приладдям тощо. Заняття проводилися тут регулярно, змістовно, при хорошому відвідуванні [див. 9, 30/IX, 1951, 20/XII, 1952; 10, 28/I, 28/X]. Протягом першого року навчання агрозоотехнічними курсами було охоплено понад 1200 колгоспників Мар'їнського і 1280 — Старобешевського районів [див. 8, 30/IX 1951; 9, 20/V]. Одержані знання допомогли трудівникам села у досягненні високих виробничих показників.

Велику допомогу Радам у налагодженні підготовки кадрів масових професій надавали партійні органи Донбасу. Зокрема, у 1951 р. Донецький обком КП(б)У і облвиконком у своїй спільній постанові «Про недоліки в роботі по підготовці масових колгоспних кадрів на агрозоотехнічних курсах області» [6, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 653, арк 276—277] зобов'язали обласне управління сільського господарства та райвиконкоми організувати систематичне проведення семінарів викладачів курсів, де б розроблялися питання методики, узагальнювався досвід кращих спеціалістів. Постанова лягла в основу діяльності районних комітетів партії і виконкомів Рад.

У післявоєнні роки сільське господарство відчувало гостру потребу в кадрах механізаторів. Існуюча система і рівень підготовки трактористів, комбайнерів, механіків не задовольняли вимог села. Тому вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС націлив партійні, радянські і сільськогосподарські органи на створення постійних механізаторських кадрів [1, с. 415]. Відповідно до постанови здійснювався перехід від підготовки механізаторів вузької спеціальності до підготовки механізаторських кадрів широкого профілю. З цією метою створювалися училища механізації сільського господарства по типу ремісничих училищ. Вони постачали село трактористами-машиністами, механіками-комбайнерами, бригадирами тракторних бригад [див. 1, с. 416].

Жовтневий (1953 р.) Пленум ЦК Компартії України конкретизував рішення Центрального Комітету КПРС відповідно до завдань парторганізацій республіки і вказав, що партійним і радянським органам на місцях слід забезпечити перебудову системи підготовки механізаторських кадрів і нормальні умови для роботи училищ [2].

У зв'язку з цим Ворошиловградський і Донецький обкоми Компартії України в кінці 1953 р. провели перевірку стану навчання в усіх училищах областей [див. 17, с. 117; 5, ф. Р-2519, оп. 10, спр. 327, арк. 24]. Перевірка показала, що радянськими і сільськогосподарськими органами при підтримці місцевих парторганізацій була проведена велика робота. Так, у Ворошиловградсь-

кій області своєчасно завершилася реорганізація училищ механізації сільського господарства. Було створено 11 нових училищ. План комплектування вони виконали на 101%. Всі училища були повністю забезпечені керівними кадрами [див. 5, ф. Р-2519, оп. 10; спр. 327, арк. 24, 29]. Водночас перевірка дала змогу виявити недоліки в організації училищ.

Матеріали перевірки стали предметом обговорення і на бюро Донецького обкому партії на початку 1954 року. Це дозволило накреслити шляхи поліпшення підготовки механізаторських кадрів у області [17, с. 118]. Радянські органи Донецької області взяли під контроль створення матеріально-технічної бази училищ, слідували за поповненням їх новою технікою. Місцеві Ради вирішували питання про розширення класної площі училищ, про забезпечення всіх учнів гуртожитком. Свою діяльність виконками поєднували з роботою управлінь і відділів сільського господарства, управління трудових резервів, працівників споживчої спілки, відділів охорони здоров'я тощо. Все це дало позитивні результати. Лише протягом 1954 р. училища механізації сільського господарства області одержали 102 трактора, 34 комбайна, 208 різноманітних сільгоспмашин і 22 одиниці станочного обладнання [див. 6, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 122, арк. 230]. Було організовано 15 нових майстерень, 15 кабінетів для теоретичного навчання і 16 — для практичних занять. На керівну і педагогічну роботу в училища було направлено понад 120 досвідчених працівників [див. 6, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 122, арк. 230]. Проведені заходи підвищили якість підготовки майбутніх механізаторів. Уже в 1954 р. 46% випускників училищ по теоретичному і 73% по виробничому навчанню одержали добрі та відмінні оцінки [див. 6, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 122, арк. 230].

Для дальшого вдосконалення підготовки механізаторських кадрів місцеві Ради Донбасу здійснювали додаткові заходи. Так, на початку 1955 р. Донецький облвиконком зобов'язав обласне управління трудових резервів організувати при училищах механізації сільського господарства короткострокові курси для їх керівників, викладачів і майстрів по вивченню комплексної механізації трудомістких процесів у тваринництві. Крім того, перед працівниками облуправління ставилося питання про організацію систематичних виїздів висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства в училища механізації для подання практичної допомоги учням в ознайомленні з досягненнями науки і техніки, у вивченні передових методів праці [див. 6, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 122, арк. 231—232]. Місцеві Ради приділяли багато уваги зміцненню зв'язку навчання з виробництвом. Згідно з розпорядженням уряду УРСР [3, с. 966] в кінці 1956 р. Ворошиловградський облвиконком прийняв рішення, яким зобов'язав виконками районних Рад виділити училищам механізації земельні ділянки розміром 200—300 га поблизу навчальних

закладів. Тут учні могли проходити повний цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, училища закріплювалися за колгоспами і радгоспами. Між ними укладався договір, за яким учні училищ проходили в закріплених господарствах виробниче навчання, виконуючи всі роботи на полях і тваринницьких фермах [див. 5, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 814, арк. 26, 27].

Забезпечення сільського господарства кадрами було важливою передумовою створення навколо промислового Донбасу овочевих і м'ясо-молочних господарств приміського типу, які стали згодом основною базою забезпечення населення краю продуктами харчування. Створення на селі великого загону кадрів масових професій відіграло велику роль у справі піднесення сільськогосподарського виробництва в цілому.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 6, М., Госполитиздат, 1971. 526 с.
2. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2, Київ, 1977, с. 454, 476, 478.
3. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1977. 60 с.
4. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. 3, Київ, 1963. 1123 с.
5. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Ф. Р-1779, Р-2519.
6. Ворошиловградський обласний державний архів. Ф. 2794, Р-2794, Р-5433.
7. Донецький обласний державний архів.
8. Газ. «Социалистический Донбасс», орган Донецького обкому і міському Компартії України і обласної Ради депутатів трудящих.
9. Газ. «Социалистическая победа», орган Старобешевського РК КП України і районної Ради депутатів трудящих Донецької області. 1951, 1952 рр.
10. Газ. «Прапор Леніна», орган Мар'їнського РК КП України та районної Ради депутатів трудящих Донецької області, 1951 р.
11. Белоус И. Ф. Местные Советы Украины в борьбе за подъем сельского хозяйства в 1953—1958 гг. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. М., 1961. 370 с.
12. Вилцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945—1958 гг.). М., 1976. 261 с.
13. Козлова М. Е. Деятельность Коммунистической партии Казахстана по повышению уровня руководства местных Советов сельским хозяйством (1956—1966). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Алма-Ата, 1968. 23 с.
14. Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Київ, 1970. 347 с.
15. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917—1973). М., 1973. 590 с.
16. Советы за 50 лет. М., 1967. 495 с.
17. Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні. Київ, 1974. 159 с.
18. Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 гг.). Київ, 1966. 379 с.

II. ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ І ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

Ю. О. ГОЛУБКІН, канд. іст. наук

МАРТІН ЛЮТЕР І ТОМАС МЮНЦЕР У 1521—1524 рр.

Розкол єдиного реформаційного руху і утворення бюргерського радикального, бюргерського поміркованого, селянсько-плебейського і консервативно-католицького угруповань складає основний зміст другого періоду ранньобуржуазної революції в Німеччині (травень 1521 — червень 1524 р.). Самовизначення вищезгаданих релігійно-політичних напрямів проходило в умовах гострої ідеологічної боротьби і супроводжувалося відмежуванням представників радикальних таборів Реформації від програмних вимог, висунутих у 1517—1521 рр. главою єдиного реформаційного руху Мартіном Лютером, який після Вормського рейхстагу 1521 р., внаслідок своєї класової обмеженості, не зміг вийти за рамки вимог поміркованого німецького бюргерства. Тому аналіз суперечностей Лютера з ідеологами угруповань, що виділилися із єдиного реформаційного руху, має, з одного боку, важливе значення для оцінки позиції бюргерського поміркованого напрямку в ранньобуржуазній революції, а з другого боку, дозволяє глибше зрозуміти цілі й завдання, за здійснення яких боролися ідеологи радикальних таборів.

Автор даної статті намагається розглянути один із аспектів зазначеної проблеми: відношення Лютера до вчення і діяльності видатного революціонера Томаса Мюнцера в період від закінчення Вормського рейхстагу до початку Селянської війни.

Немає, мабуть, історика, який, характеризуючи події Реформації і Селянської війни в Німеччині, не згадував би про взаємовідносини Лютера і Мюнцера. Але при цьому переважна більшість буржуазних дослідників намагається поставити Лютера на п'єдестал відновника «істинного християнства», борця за свободу совісті, героя віри і затаврувати Мюнцера як «сектанта», «хімерного апокаліптики і пророка», цілковито відірваного від сучасної йому дійсності [див. 10, с. 37—38]. Щоправда, деякі буржуазні дослідники, відкинувши суто «викривальний» підхід до трактовки вчення і діяльності Мюнцера, досить глибоко охарактеризували окремі моменти розбіжностей Лютера і Мюнцера. Але, оцінюючи революційні події в Німеччині

першої чверті XVI ст. з ідеалістичних позицій, вони не змогли об'єктивно розібратися в характері і класовій основі взаємовідносин цих діячів Реформації [див.: 12; 13; 17].

К. Маркс і Ф. Енгельс уперше в історичній літературі показали соціально-економічні причини революційних подій у Німеччині XVI ст., розкрили класову основу суспільного руху і піддали аналізу програмні вимоги суспільно-політичних угруповань, які в ньому виступали. Лютер і Мюнцер розглядалися класиками марксизму як ідеологи і вожді протилежних напрямів Реформації — бюргерського поміркованого і селянсько-плебейського.

Ці погляди К. Маркса і Ф. Енгельса одержали подальший розвиток у радянській історіографії і в історіографії НДР. Відомий дослідник із НДР Макс Штейнметц докладно проаналізував висловлювання «пізнього» Лютера про Мюнцера і показав негативну роль віттенберзького реформатора у створенні тенденційної характеристики Мюнцера у дворянській і буржуазній історіографії [див. 18].

Взаємовідносини Лютера і Мюнцера до початку Селянської війни найбільш глибоко висвітлені в роботі радянського історика М. М. Смиріна «Народна реформація Томаса Мюнцера і Велика селянська війна», яка одержала широке визнання. М. М. Смирін цілком справедливо приділив головну увагу питанню про формування світогляду Мюнцера і поступовий відхід останнього від реформаційної програми Лютера. Питання ж про відношення Лютера до вчення і діяльності Мюнцера, як нам уявляється, висвітлено автором недостатньо повно. До того ж М. М. Смирін говорить про начебто відверто вороже ставлення Лютера до Мюнцера у зазначений період і пояснює це тим, що, очевидно, уже в 1520—1521 рр. під час своєї діяльності у Цвікау Мюнцер «висунув новий принцип народної реформації, який протиставив бюргерській реформації Лютера» [11, с. 72]. Це припущення М. М. Смиріна, на наш погляд, потребує деякого уточнення. Спробуємо з'ясувати, в чому розійшлися думками Мюнцер з Лютером, коли останній визнав за потрібне відмежуватися від Мюнцера і якими мотивами він при цьому керувався.

Особисте знайомство Лютера з Мюнцером відбулося на Лейпцігському диспуті 1519 р. Хоча ця зустріч і не привела до близьких контактів, на першому етапі своєї діяльності Мюнцер був прихильником Лютера і користувався його підтримкою. У поглядах цих діячів Реформації спочатку було немало спільних рис: прагнення покінчити із засиллям папського Риму в Німеччині, негативне ставлення до культу і догматики католицької церкви, захоплення ідеями німецьких містиків, думки про «істинну віру» як процес, що сприяє внутрішньому переродженню людини. Відчуваючи цю ідейну спільність, Мюнцер підписав свого листа до Лютера 13 липня 1520 р. так: «Томас

Мюнцер, якого ти спородив за посередництвом Євангелія» [19, с. 24].

Але вже в ранній період діяльності Мюнцера його не можна було віднести до тих учнів Лютера, які беззастережно розділяли всі погляди свого вчителя. Гюнтер Мюльпфортд характеризує «раннього» Мюнцера як «лівого лютеранина», що мав свою особисту думку з деяких питань [див. 16, с. 215].

Розбіжності в поглядах Мюнцера й Лютера перш за все проявилися в тому, що, розчарувавшись у вченні Лютера про виправдання вірою, у його поглядах на Святе Письмо, як на єдине джерело віри, та в уявленнях Лютера про необхідність мирного здійснення релігійних реформ, Мюнцер починає розвивати своє вчення про дух, тобто про безпосереднє божественне одкровення, та ідею революційного перетворення не лише католицької церкви, а й існуючих соціальних відносин.

Однак Лютер не одразу звернув увагу на ці нові уявлення Мюнцера. У листі до саксонських князів, написаному в кінці липня 1524 р., Лютер твердив, що під час Вормського рейхстагу 1521 р. він іще нічого не знав про «небесні голоси», тобто про мюнцерову ідею безпосереднього божественного одкровення [див. 4, с. 543].

Після Вормського рейхстагу, який засудив Лютера і його прихильників, реформатор переховується від переслідвань у Вартбурзі, в замку курфюрста Фрідріха Мудрого Саксонського. В цей період (травень 1521 — березень 1522 р.) у Віттенберзі розгорнувся рух радикального бюргерства і плебейських мас міста, який був спрямований проти культа і віровчення католицької церкви і висунув ряд соціальних вимог. Відмежувавшись від методів боротьби радикального бюргерства з католицькою церквою і різко засудивши стихійні дії плебсу, Лютер у творі «Переконливе умовляння до всіх християн відректися від заколоту і заворушення» [5] висуває програму «духовного заколоту», яка передбачала виключно мирні засоби боротьби з католицькою церквою. Так відбувається перетворення Лютера із вождя єдиного реформаційного руху в ідеолога поміркованого бюргерського табору, який лавірував «між Сціллою революції і Харібдою реставрації» [1, с. 367]. З цього часу проповідь революційних методів боротьби з католицькою церквою, від ко-го б вона не йшла, зустрічала рішучу відсіч з боку Лютера.

Після повернення із Вартбурга у Віттенберг Лютер дізнався про зв'язки Мюнцера з так званими «пророками» із Цвіккау¹ і про заворушення у цьому місті в 1521 р. В листі до Георга Спалатіна, секретаря курфюрста Фрідріха Мудрого Саксонського, від 5 травня 1522 р. Лютер пише про те, що Мюнцер із

¹ Цвіккауські «пророки» — студент Марк Томе (Штюбнер) і ткачі Ніклас Шторх і Томас Дрезхель — члени містичної секти, які діяли в місті Цвіккау, а потім у Віттенберзі.

своїми прихильниками учинив заколот у Цвіккау, і скаржитися, що з усіх боків шаленіє диявол і загрожує Євангелію [див. 2, с. 515]. Але головну роль у цвіккауських подіях Лютер відводить все ж не Мюнцеру, а Шторху. Повідомляючи на початку вересня 1522 р. про зустріч із Шторхом, Лютер називає його «князем пророків» [2, с. 597]. Ще більше він повинен був укріпитися в цій думці після одержання листа Мюнцера від 9 липня 1523 р. У своєму листі Мюнцер заперечував будь-яку ідейну близькість із Штюбнером і Шторхом і твердив, що до заворушень у Цвіккау, які відбулися в його відсутність, він непричетний [див. 8, с. 391]. Правда, у цьому ж листі і в листі до найближчого сподвижника Лютера, знаменитого гуманіста Філіппа Меланхтона від 27 березня 1522 р. [див. 8, с. 379—382] Мюнцер заявляв про своє негативне ставлення до схилання лютеран перед буквою біблії і до Реформації, яка спинилася на півдорозі. Однак Лютер не надав цим зауваженням Мюнцера особливого значення. У листі до Спалатіна від 3 серпня 1523 р. Лютер називає вчення Мюнцера маловажним і навіть безглуздим і заявляє, що воно може ввести у спокусу тільки божевільних або п'яних [див. 3, с. 120]. І в діяльності Мюнцера Лютер також довгий час не вбачав особливої загрози здійсненню своїх реформаційних планів.

3 весни 1523 р. до 8 серпня 1524 р. Мюнцер займав в Альштедті посаду проповідника церкви св. Йоганна. Свою діяльність новий проповідник почав із введення в богослужіння німецької євангелічної меси. Скоро після цього граф Ернст Мансфельдський заборонив своїм підданам слухати проповіді Мюнцера і написав листа до курфюрста Саксонського з проханням притягти небезпечного проповідника до відповідальності [див. 14, с. 5—7]. У відповідь на це Мюнцер зажадав від графа навести докази, що його проповіді є бунтарськими і еретичними. В противному разі він погрожував публічно затаврувати Ернста Мансфельдського як турка і язичника і повестися по відношенню до нього «в тисячу разів суворіше, ніж Лютер обходився з папою» [8, с. 394]. 4 жовтня 1523 р. Мюнцер написав листа курфюрсту Фрідріху Мудрому, в якому просив князя застосувати меч для захисту благочестивих [див. 8, с. 395—397]. Цей лист змусив курфюрста звернути увагу на альштедтського проповідника. Ірмгард Гесс свідчить, що за дорученням Фрідріха Мудрого його секретар Георг Спалатін підготував одинадцять питань для «випробування» Мюнцера. Суть цих питань зводилась до вияснення уявлень Мюнцера про віру і його ставлення до вчення про виправдання. Ірмгард Гесс гадає, що ці питання були задані Мюнцеру Спалатіном під час їх зустрічі в листопаді 1523 р., коли курфюрст із своїм оточенням по дорозі на Нюрнберзький рейхстаг зупинявся в Альштедті [див. 15, с. 265].

Найімовірніше, що в цей період Лютер не зустрічався з Мюнцером. Щоправда, в листі до саксонських князів, який уже зга-

дувався, Лютер похваляється тим, що під час однієї чи двох зустрічей з Мюнцером у віттенберзькому монастирі останній потерпів поразку в диспутах з ним [див. 4, с. 542]. Всупереч цьому Мюнцер у «Високо обгрунтованій оборонній промові», написаній у кінці 1524 р., говорить про те, що на протязі останніх шести або семи років він не бачився з Лютером [див. 9, с. 160]. У признанні Мюнцера, зробленому під час допиту 16 травня 1525 р., він заперечує факт зустрічі з Лютером у 1522 р. [див. 8, с. 546—547]. Очевидно, Лютер мав на увазі свою бесіду з Мюнцером, яка відбулася раніше, або, побоюючись нападок діячів католицької реакції, які розцінювали Селянську війну як «плід із лютерівського насіння» [18, с. 107], свідомо спотворив характер своїх відносин з народним проповідником, щоб підкреслити свою благонадійність і непричетність до підготовки бурхливих подій 1524—1525 рр.

24 березня 1524 р. під впливом проповідей Мюнцера була зруйнована часовня жіночого монастиря Наундорф у Маллербасі поблизу Альштедта. Монахині подали скаргу. Розслідуванням зайнявся герцог Йоганн [див. 20, с. 181]. Лютер висловив свою думку з приводу зруйнування часовні майже через три місяці у листі до Йоганна Фрідріха від 18 червня 1524 р. [див. 3, с. 305—308]. Цей факт є побічним свідченням того, що Лютер у цей період іще не надавав особливого значення діяльності Мюнцера. Адже під час віттенберзького руху 1521—1522 рр. Лютер діяв набагато оперативніше. 3—4 грудня 1521 р. у Віттенберзі відбувся «штурм ікон». Уже 5 грудня в листі до Спалатіна Лютер виразив сильну занепокоєність з приводу бурхливого розвитку подій у Віттенберзі [див. 2, с. 410]. А 12 грудня реформатор послав Спалатіну рукопис твору «Переконаливе умовляння до всіх християн відректися від заколоту і заворушення», в якому засуджувалися стихійні дії народних мас.

Розглянемо самий зміст листа Лютера від 18 червня 1524 р. Спочатку реформатор детально розглядає питання про те, чи повинні власті правити за законами Мойсея чи за імператорським правом і, чи повинен князь терпіти лихварські проценти. Потім реформатор говорить про лени священнослужителів і про створену в місті Ейзенасі для задоволення соціальних потреб так звану «загальну касу». І лише після цього він згадує про Мюнцера. Безсумнівно, якби Лютер надавав діяльності Мюнцера особливого значення, він перш за все прокоментував би події в Маллербасі.

Далі, оскільки зруйнування часовні зовні нагадувало віттенберзькі події 1521—1522 рр., Лютер ставить Мюнцера і головного ініціатора віттенберзького руху, ідеолога радикального бюргерства Андреаса Карлштадта на одну дошку і відносить їх до числа «мрійників». Але слід підкреслити, що наміри Карлштадта були добре відомі віттенберзькому реформатору.

Пожвавлена полеміка Лютера з Карлштадтом виникла ще в період віттенберзького руху. Мюнцер же в багатьох відношеннях поки ще залишався для Лютера загадкою. Реформатор пише, що Мюнцер не є «дозрілим» і «сформованим» діячем [див. 2, с. 307]. Більш за все Лютера обурює той факт, що альшtedтський проповідник засуджує і проклинає його вчення: «Це недобре, що він (Мюнцер,— Ю. Г.) використовує проти нас наші недоліки, наші досягнення, наші перемоги і всі наші переваги, завойовані нами без його сприяння» [2, с. 308]. Однак про будь-які революційні сторони вчення Мюнцера в листі немає ні слова. Лютер лише висловлює припущення, що за діяльністю Мюнцера в Альшtedті криється багато дечого. Тому він пропонує герцогові Йоганну вивідати наміри Мюнцера. З цією метою реформатор радить викликати альшtedтського проповідника для диспуту з ним [див. 2, с. 308].

Сумніви Лютера відносно дійсних намірів Мюнцера відпали лише після того, як останній 13 липня 1524 р., тобто вже на початку Селянської війни, виголосив проповідь перед саксонськими князями [див. 9, с. 49—74]. У відповідь на цю проповідь Лютер пише листа до саксонських князів, у якому заявляє про свій розрив із «альшtedтським дияволом».

З цього часу відношення Лютера до Мюнцера стає відверто ворожим. Лютер згадує про Мюнцера в багатьох творах, листах, проповідях, застольних промовах, не жалкує темних фарб для характеристики народного вождя як «пророка», що прагнув убивств і крові» [6, с. 13]. Навіть в одній із своїх останніх проповідей Лютер продовжував таврувати Мюнцера і анабaptистів як еретиків, що заслуговують смерті [див. 7, с. 245].

Чим же пояснити цю метаморфозу у ставленні Лютера до Мюнцера після виголошення останнім проповіді 13 липня 1524 р.? Прослідкувавши розбіжності у вченнях Мюнцера й Лютера і взаємовідносини цих діячів до початку Селянської війни, ми бачимо, що до червня 1524 р. Мюнцер багато в чому докорінно розходився думками з Лютером. Пропагандистська діяльність Мюнцера, без сумніву, зіграла важливу роль у відході мас від поміркованої реформації Лютера. Але, признаючи вплив Мюнцера на селянсько-плебейські маси, не можна також заперечувати і зворотного впливу народного руху на формування його революційної програми. В 1517 — на початку 1524 р. в Німеччині не було скільки-небудь значного народного руху. Мюнцер, який жив серед народу, бачив відсталість, неорганізованість народних мас; йому здавалося, що народ не може піднятися над повсякденними, буденними інтересами. В проповіді від 13 липня 1524 р. Мюнцер називає народ «бідними, грубими людьми», «бідним, сліпим народом» [9, с. 55], «грубим, безглузким і поневоленим народом, який не може навіть у зовсім незначній мірі судити про бога» [9, с. 53]. Одне із головних завдань Мюнцер вбачав тоді у створенні міцного ядра своїх при-

хильників, вихованні народу для майбутнього революційного перевороту.

На наш погляд, Мюнцера 1521 — початку 1524 рр. ще не можна вважати остаточно сформованим ідеологом селянсько-плебейського табору, бо в цей період він ще не визнавав беззастережно за народом вирішальної ролі у здійсненні Реформації. У своїй проповіді від 13 липня 1524 р. Мюнцер ще висловлює надію на те, що справу Реформації очолять «християнські» саксонські князі. «Меч потрібен для усунення безбожних,— заявляє він.— Але щоб усе відбулося належним і законним чином, це повинні зробити наші дорогі отці, князі, які сповідують із нами Христа» [9, с. 70]. «Відокремте своїх ворогів від вибраних,— звертається Мюнцер до князів в іншому місці проповіді,—тому що ви покликані для цього. Люб'язні... божя сила повинна робити це при сприянні вашого меча» [9, с. 67].

Але в подіях початкового етапу Селянської війни уже чітко виявилися розмах і могутність народного руху. І під його впливом Мюнцер припускає можливість здійснення Реформації без сприяння «християнських» князів. У своїй проповіді він заявляє, що якщо саксонські князі не примкнуть до Реформації, то у них потрібно «забрати меч» [9, с. 70]. В разі ж якщо князі виступлять проти Реформації, то з ними, на думку Мюнцера, слід покінчити без всякого милосердя [див. 9, с. 70].

Якраз ці висловлювання Мюнцера і були останнім поштовхом, який змусив Лютера різко виступити проти нього. У зверненні до саксонських князів Лютер недвозначно заявляє про те, що «єдиною причиною», яка спонукала його написати цей лист, було те, що Мюнцер не хоче зупинитися на словах, а намагається застосувати насильство по відношенню до властей і готує «тілесний» заколот [див. 4, с. 54].

Отже, в період від Вормського рейхстагу до початку Селянської війни, Лютер, виражаючи прагнення поміркованого німецького бюргерства, намагався закріпити і розвинути успіх в боротьбі з католицькою церквою шляхом мирних реформ. Головним супротивником у цей період він вважав католицьку церкву. В Мюнцері ж він вбачав колишнього союзника, який розчарувався в його програмі і захопився містичними ідеями, від яких сам Лютер у той період у значній мірі відійшов. Крім того, Лютер мав підозру, що Мюнцер причетний до заворушень у Цвіккау і в Альштетті. Не була до кінця зрозумілою для Лютера і суть вчення Мюнцера. Ось чому віттенберзький реформатор у червні 1524 р. так прагнув зустрітися з Мюнцером і дізнатися про його наміри. Таким чином, до початку Селянської війни Лютер не вбачав, та й не міг ще вбачати в Мюнцері ідеолога селянсько-плебейського табору, тому що таким Мюнцер став лише під впливом широкого народного руху. Боротьба народних мас у 1524—1525 рр. означала продовження ранньобуржуазної

революції засобами збройної боротьби. На цьому етапі боротьба велася не тільки проти католицької церкви, а й проти феодальної системи взагалі. В цій боротьбі помірковане німецьке бюргерство і його ідеолог Лютер, які прагнули лише до деякого «удосконалення» існуючої політичної системи, вбачали реальну загрозу не тільки для втілення в життя своєї реформаційної програми, а і для самого існування бюргерства. Ця обставина і зумовила остаточний розрив Лютера з Мюнцером.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7 с. 327—415.
2. Luther Martin. Briefwechsel. WA BR, Bd. 2. 670 S.
3. Luther Martin. Briefwechsel. WA BR, Bd. 3. 648 S.
4. Luther Martin. Dr. Martin Luthers Briefe, Sendsehreiben und Bedenken... Zweiter Teil, B., 1826. 720 S.
5. Luther Martin. Eine treue Vermahnung zu allen Christen sich zu verhüten vor Aufruhr und Empörung. EA, Bd. 22, S. 43—59.
6. Luther Martin. Ein schreckliche Geschicht und Gericht Gottes über Thomas Müntzer. EA, Bd. 65, S. 12—22.
7. Luther Martin. Vier Predigten, welche Lutherus kurz vor seinem Ende Anno 1546, zu Eisleben gehalten. EA, Bd. 16, S. 209—293.
8. Müntzer Thomas. Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe. Gütersloh, 1968. 786 S.
9. Müntzer Thomas. Politische Schriften. Manifeste. Briefe. 1954/25, Leipzig, 1970. 277 S.
10. Каплюк В. З. Проблемы раннебуржуазной революции в Германии в историографии ГДР. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Томск, 1971. 266 с.
11. Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. М., «Изд-во АН СССР», 1955. 567 с.
12. Dismer Rolf. Geschichte. Glaube. Revolution. Zur Schriftauslegung Thomas Müntzers. Hamburg, 1974. 316 S.
13. Elliger Walter. Thomas Müntzer. Leben und Werk. Göttingen, 1975. 842 S.
14. Hinrichs Carl. Luther und Müntzer. Ihre Auseinandersetzung über Obrigkeit und Widerstandsrecht. B., 1952. 268 S.
15. Hoss Irmgard. Georg Spalatin. Weimar, 1956. 376 S.
16. Mühlpfordt Günter. Der frühe Luther als Autorität der Radikalen. Zum Luther Erbe des «linken Flügels».— In: Weltwirkung der Reformation. Bd. 1, B., 1968, S. 205—226.
17. Nipperdey Thomas. Theologie und Revolution bei Thomas Müntzer. In: «Wirkungen der deutschen Reformation bis 1555». Darmstadt, 1967, S. 236—286.
18. Steinmetz Max. Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels. B., 1971. 499 S.
19. Wendelborn, Gert. Thomas Müntzer — reformatorischer Prediger, Führer der revolutionären Bauernbewegung gegen feudale Ausbeutung und Unterdrückung.— In: Prophet einer neuen Welt. Thomas Müntzer in seiner Zeit. B., 1975, S. 19—53.
20. Zschäbitz Gerhard. Martin Luther. Grösse und Grenze. Teil 1, B., 1967. 220 S.

**БОРотьБА ТЕЧІЙ В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ
НА СЕСІЇ В ГАЙЯ (1922 р.).**

Вивчення історії боротьби течій у Індійському національному конгресі в 20-ті роки дає ключ до правильного розуміння дальшого розвитку національно-визвольного руху в Індії. Важливе значення має аналіз роботи сесії Конгресу в м. Гайя, котра стала своєрідною віхою на шляху переходу головної організації індійської національної буржуазії до нової тактики антиімперіалістичної боротьби.

Згадане питання ще не достатньо вивчене як в працях радянських дослідників з історії національно-визвольного руху в Індії, так і індійських істориків-марксистів. В роботах же індійських буржуазних істориків, як правило, ігнорується соціальний аспект проблеми, і боротьба течій в Конгресі розглядається лише як зіткнення поглядів лідерів з тих чи інших питань без аналізу їх соціальних позицій.

Мета нашої статті — показ ряду найважливіших моментів боротьби течій у Конгресі в той час, коли вона досягла вирішальної фази і Конгрес стояв напередодні розколу. Основна увага в роботі приділяється боротьбі з проблем тактики національно-визвольного руху. Методологічною основою для її висвітлення є аналіз суті національно-визвольного руху, даний В. І. Леніним у цілому ряді праць [1; 2; 3; 4].

Значне місце в роботах В. І. Леніна з національно-колоніального питання відводиться характеристиці національної буржуазії колоніальних і залежних країн. В. І. Ленін підкреслював, що в Азії, на відміну від Європи, є ще буржуазія, «здатна представляти щирі, бойову, послідовну демократію...». Разом з цим В. І. Ленін вказував, що в Азії «є вже ліберальна буржуазія, діячі якої... найбільше здатні на зраду...» [1, с. 384].

До числа найбільш важливих джерел, використаних нами при написанні статті, слід віднести: матеріали сесії і засідань керівних органів Конгресу [7; 10], звіти англійської колоніальної адміністрації [8] і спогади учасників визвольного руху [13; 14].

Приступаючи до розгляду боротьби течій на сесії в Гайя, необхідно зазначити, що у 1918—1922 рр. в Індії відбувалося піднесення національно-визвольного руху. Але 12 лютого 1922 р. Конгрес, який боявся переростання народної боротьби за ненавільницькі рамки, прийняв відомі Бардолійські рішення, спрямовані на припинення народного руху. Після прийняття цих рішень Конгрес вступив у смугу глибокої кризи. Як результат, у ньому утворилося дві течії — противники і прихильники змін у тактиці боротьби з англійським імперіалізмом.

Противники змін вимагали пунктуального виконання всіх

положень програми неспівробітництва, розробленої головним ідеологом індійського національно-визвольного руху М. К. Ганді. Вони відображали інтереси тієї частини індійської національної буржуазії, котра чіплялася за старі форми боротьби з імперіалізмом і виступала категорично проти будь-якої модифікації програми Конгресу.

Прихильники змін, лідерами яких були широко відомі діячі національно-визвольного руху Індії Ч. Р. Дас і М. Неру, вважали за необхідне в умовах спаду масового народного руху провести деякі зміни в програмі неспівробітництва, щоб зробити її більш ефективною. Так, Ч. Р. Дас намагався добитися відміни заборони на участь конгресистів у роботі законодавчих органів, щоб поєднувати масовий рух з активною парламентською діяльністю [див. 23, с. 126]. Це був деякий крок вперед у порівнянні з гандистською тактикою боротьби, але частина прихильників змін виступала за співробітництво з колоніальними властями і повну відмову від масового руху.

Слід зазначити, що прихильники змін відображали інтереси буржуазії більш розвинутих в економічному відношенні провінцій Індії, яка намагалася перенести боротьбу з англійським імперіалізмом також і в законодавчі органи, щоб добитися від колоніальних властей необхідних поступок в економічній і політичній галузях.

При цьому необхідно підкреслити, що як прихильники змін, так і їх противники розраховували якнайдалі відійти від класової боротьби, відвернути увагу широких народних мас від збройних виступів проти англійських колонізаторів за свою політичну і соціальну незалежність.

Боротьба між двома течіями почалася одразу ж після припинення масової антиімперіалістичної боротьби. Обидві вони покладали великі надії на щорічну сесію Конгресу, намагаючись здобути на ній вирішальної переваги і затвердження своєї тактики. Тому вибори делегатів на сесію проходили в атмосфері великого збудження, а в деяких місцях навіть мали місце сутички між ворогуючими упрупованнями [див. 8, с. 250].

Напередодні сесії розгорнулася широка пропагандистська кампанія, в яку включилися всі найвизначніші діячі Конгресу, що знаходилися в той час на волі: Ч. Раджагопалачарія, Р. Пراسад, М. А. Ансарі, Ч. Р. Дас, М. Неру, брати Пателі та інші. Велику активність проявляли прихильники змін на чолі з Ч. Р. Дасом і М. Неру. Ч. Р. Дас проводив активну пропаганду в Бенгалії, Центральних провінціях і Південній Індії, а його однодумці М. Неру і Вітхалбхай Пател — відповідно в Верхній Індії і Бомбейському окрузі [див. 14, с. 84]. Поступово збільшувався вплив прихильників змін в Конгресі і серед громадськості.

Але шанси отримати перемогу на сесії були у них досить таки низькими. Адже на боці їх противників був величезний

авторитет визнаного лідера індійського національно-визвольного руху М. К. Ганді, хоча він знаходився на той час у в'язниці і не міг прийняти участі в роботі сесії. Прихильники змін зуміли добитися обрання Ч. Р. Даса президентом сесії і Конгресу на 1923 рік, однак це не поліпшило їх становища, а навпаки, зв'язало їм руки, тому, що, згідно з традицією, президент мав бути уособленням єдності Конгресу і не міг виступити всупереч волі більшості. Проти них була і та обставина, що противники змін тримали в своїх руках апарат Конгресу, його партійні фонди, на їх боці була майже вся націоналістична преса [див. 19, с. 85]. Такі впливові газети як «Бомбей кронікл», «Хінду» та інші виступали з гострою критикою будь-яких змін в тактиці антиколоніальної боротьби. Найбільшу активність проявляла газета «Бомбей кронікл» [див. 18, с. 162]. На її сторінках Ч. Раджагопалачарія, Р. Прасад, М. А. Ансарі друкували масу статей, в яких виступали проти змін в програмі неспівробітництва. Проти зміни тактики різко висловлювався також неофіційний орган Конгресу газета «Молода Індія», редакторами якої після арешту М. К. Ганді стали Ч. Раджагопалачарія і син М. К. Ганді — Рамадас Ганді [див. 19, с. XXI]. В «Молодій Індії» Ч. Раджагопалачарія перед сесією в Гайя опублікував ряд статей, в яких особливо різко виступав проти вступу конгресистів до законодавчих органів, що він вважав шкідливим для національно-визвольного руху [див. 15, с. 43—44].

Прихильники змін також намагалися вести пропаганду своєї тактики через пресу, хоча і не мали в розпорядженні такого авторитетного органу, як «Молода Індія». Але всі їх спроби добитися належного результату не приносили успіху. Тому з метою популяризації в масах своєї програми напередодні сесії в Гайя вони опублікували трактат, що включав висловлювання відомих в Індії діячів науки і культури з питань тактики національно-визвольного руху [див. 15, с. 44]. Цілковито природно, що більшість висловлювань були підібрані таким чином, щоб переконати населення в необхідності вступу конгресистів до законодавчих органів. Трактат вийшов з друку напередодні сесії в Гайя [див. 15, с. 44]. Передмову до нього написав М. Р. Джаякар. В популярній формі він виклав погляди прихильників змін на найважливіші проблеми національно-визвольного руху і підкреслив необхідність зміни тактики в умовах спаду масової боротьби. При цьому М. Р. Джаякар виступив за вступ конгресистів до законодавчих органів і використання їх в інтересах національно-визвольного руху.

Течія за зміну тактики боротьби намагалася також залучити на свій бік окремі провінціальні організації Конгресу. Так, Ч. Р. Дас зумів переконати Бенгальський провінціальний комітет прийняти програму прихильників змін і виступити за прийняття її Конгресом в цілому [див. 15, с. 46]. Прихильники нової тактики залучили також на свій бік конгресистів Махараштри

і Бомбея і деяких інших розвинутих у промисловому відношенні провінцій.

В територіальному відношенні сили протиборствуючих течій розподілилися так: течію, очолювану Ч. Р. Дасом і М. Неру підтримували Бенгалія, Об'єднані провінції, Пенджаб, Центральні провінції і Махараштра; опорою їх противників були Біхар, Орісса, Андхра і Мадрас [див. 14, с. 82; 18, с. 433].

Враховуючи те, що питання тактики повинне було стати головним предметом протиріч на сесії, воно спеціально обговорювалося напередодні сесії 25 грудня 1922 р. в Комітеті по підготовці резолюцій і пропозицій [див. 22, с. 492]. Комітет розглянув резолюцію, запропоновану лідером противників змін Ч. Раджагопалачарією, в якій підкреслювалася необхідність бойкоту законодавчих органів, і резолюцію прихильників змін, яку висунув С. Аенгар [див. 20, с. 217].

Характерно, що серед останніх не було єдності з питання політики конгресистів всередині законодавчих органів і тому вони розділилися на дві фракції. Обидві виступали за участь у виборах до законодавчих органів, але група С. Аенгара виступила за те, щоб конгресисти тільки приймали участь у виборах, а потім, будучи обраними, відмовилися від своїх місць. Група М. Неру вважала необхідним залишити це питання відкритим на розгляд наступної сесії Конгресу, а поки що прийняти участь у виборах і зайняти місця в законодавчих органах [див. 20, с. 217]. Бажаючи ліквідувати протиріччя, що виникли в таборі прихильників змін, М. М. Малавія виступив з промовою, в якій підкреслив, що найкращим в умовах спаду масового руху є вступ до законодавчих органів з метою їх використання для боротьби з колоніальними властями.

Резолюції були висунуті на голосування. Переважаючою більшістю голосів (203 проти 87) була прийнята резолюція Ч. Раджагопалачарії [див. 20, с. 218].

Сесія в Гайя тривала з 26 по 31 грудня 1922 р. На неї прибуло близько 15 тис. делегатів від комітетів Конгресу окремих провінцій і національних районів Індії, а також велика кількість гостей [див. 15, с. 48; 22, с. 492]. На сесію також прибули представники комуністичного руху Індії: активну участь у дебатах брав М. Сінгаравелу Четтіяр, делегатом сесії був нинішній голова Національної ради КПП Ш. А. Данге [див. 11].

В своєму президентському зверненні до делегатів Ч. Р. Дас дав аналіз становища в країні і стану національно-визвольного руху, торкнувся програми неспівробітництва. Зважаючи на те, що учасники сесії в більшості були ортодоксальними гандистами, Ч. Р. Дас підкреслив свою віру в основні положення вчення М. К. Ганді: неспівробітництво, ненасильство і істину [див. 7, с. 572—578].

Потім він розглянув головну проблему, що стояла перед Конгресом в той час — відношення його членів до законодав-

чих органів, присвятивши цьому питанню левову частку часу свого виступу [див. 7, с. 587—600]. Ч. Р. Дас зазначив невідго-товленість країни до масової кампанії громадянської непокори і підкреслив невдачу проведення в життя конструктивної про-грами М. К. Ганді [див. 7, с. 588]. На противагу цим важливим компонентам гандистського вчення він виклав сесії програму боротьби з колоніалізмом зсередини законодавчих органів і за-явив, що абсолютно не бачить різниці між громадянською не-покорою і вступом до законодавчих органів з метою їх поліп-шення, або приведення до стану цілковитого краху. Висловлюючи далі точку зору прихильників змін на це питання, Ч. Р. Дас сказав: «До цих пір ми бойкотували законодавчі органи зовні... Незважаючи на те, що ми домоглися деяких успіхів, вони про-довжують існувати. Тому обов'язком Конгресу є їх більш ефек-тивний бойкот — бойкот зсередини... Необхідно добиватися видозмінення цих органів таким чином, щоб вони служили ці-лям свараджу, або повністю покінчити з ними. Ось спосіб, яким я пропоную народу бойкотувати законодавчі органи» [7, с. 589—590].

Далі Ч. Р. Дас торкнувся деяких аспектів програми діяль-ності конгресистів всередині законодавчих органів. Він ще раз підкреслив, що вступ до них для боротьби з властями повністю сумісний з програмою неспівробітництва М. К. Ганді, тому що конгресисти будуть не співробітничати з властями, а дотриму-ватися тактики обструкції всіх урядових заходів, якщо колоні-альний уряд не задовольнить вимог індійських націоналістів [див. 7, с. 593, 597].

Ч. Р. Дас також висловив свої соціальні погляди. Він з ве-ликою тривогою говорив про ріст активності індійського проле-таріату і з метою обмеження цієї активності вважа за необхід-не ширше залучати робітників до Конгресу. Ч. Р. Дас рішуче вимагав приділення уваги робітничій проблемі: «Ми надто дов-го виявляли повільність в цьому питанні. Якщо Конгрес буде неспроможним виконати свій обов'язок, в країні з'являться ор-ганізації робітників і селян, відірваних від нього і боротьби за сварадж. В атмосферу мирної революції вони неминуче внесуть класову боротьбу» [7, с. 601].

Таким чином, Ч. Р. Дас ясно виклав принципи, які, на його думку, повинні лежати в основі позиції Національного конгресу з робітничого питання, а саме: залучення робітничих мас до національно-визвольного руху під керівництвом Конгресу і, раз-ом з тим, згортання класової боротьби робітників під виглядом боротьби за загальнонаціональні інтереси.

Висловлювання Ч. Р. Даса з робітничого питання були зустр-інуті із задоволенням лідерами обох течій. Але його погляди з питань тактики національно-визвольного руху викликали рі-шучу протидію з боку лідерів противників змін, особливо Ч. Раджагопалачарі і М. А. Ансарі, які займали також пости

генеральних секретарів Конгресу. В своїх виступах вони заявили, що законодавчі органи вже продемонстрували свою нездатність сприяти справі визволення Індії і тому не можуть стати знаряддям досягнення свараджу, як це стверджує Ч. Р. Дас. Вони закликали Конгрес продовжувати політику неспівробітництва і суворого дотримування вчення М. К. Ганді. Генеральних секретарів підтримав у своєму виступі Р. Прасад [див. 15, с. 57—58, 60]. Він категорично висловився як проти вступу конгресистів до законодавчих органів, так і проти їх участі у виборах до цих органів. Натомість Р. Прасад запропонував провести корінну реорганізацію Конгресу в напрямі більшого його зв'язку з масами. Він також закликав конгресистів припинити внутрішні чвари і згуртувати свої ряди [див. 15, с. 50—51]. Виступ Р. Прасада був схвально зустрінутий противниками змін.

В дебатах розгорілася запекла боротьба. З виступаючих у підтримку Ч. Р. Даса слід виділити промови С. Аенгара і М. Неру. С. Аенгар, намагаючись послабити протиріччя і відвернути обвинувачення у співробітництві з колоніалізмом, висунути на адресу Ч. Р. Даса і його прихильників, вніс пропозицію, щоб конгресисти брали участь лише у виборах до законодавчих органів, але не посідали там місць [див. 21, с. 29—30]. М. Неру підтримав цю пропозицію, але висловив побажання залишити це питання відкритим на розгляд наступної сесії Конгресу.

Приблизно третина учасників сесії відстоювала точку зору Ч. Р. Даса, решта продовжувала наполягати на бойкоті законодавчих органів і суворому дотриманні політики неспівробітництва, акцентуючи увагу на виконанні конструктивної програми М. К. Ганді. Тоді Ч. Р. Дас подав на розгляд сесії проект головної резолюції, де висувалася вимога дозволити конгресистам вступати до законодавчих органів з метою їх використання в інтересах свараджу, а також визнавалася невдача політики і програми неспівробітництва. При голосуванні, за резолюцію Ч. Р. Даса було подано 894 голоси, а 1740 — проти [див. 20, с. 218].

Була прийнята резолюція, запропонована Ч. Раджагопалачарією, в якій говорилося: «Конгрес не рекомендує конгресистам виставляти свої кандидатури для обрання в законодавчі органи; всім виборцям необхідно утриматися від голосування за будь-якого кандидата, який запропонує свою кандидатуру для участі в виборах всупереч рішення Конгресу» [9, с. 657].

Конгресистам пропонувалося готуватися до громадянської непокори, яка в спеціально прийнятій резолюції, визначалася як єдина ефективна альтернатива збройному повстанню. Резолюція про бойкоти, запропонована противниками змін, знову підтверджувала незмінність політики бойкотів М. К. Ганді [див. 10, с. 234—235].

Сесія в Гаїя характерна і виступом лівих. Їх представник Х. Мохані запропонував резолюцію, в якій головною метою Конгресу об'являлася повна незалежність Індії замість сварад-

жу, під яким розумівся статус домініону. Як свідчив М. Р. Джа-якар, її підтримало багато видних діячів Конгресу [див. 15, с. 64—65]. В підтримку резолюції Х. Мохані виступив і пред-ставник комуністичного руху Індії М. Сінгаравелу Четтіяр. У своєму виступі він закликав відмовитися від ідеї статусу до-мініону, активізувати боротьбу, допомагати організації робітни-ків, зробивши їх профспілки складовою частиною конгресовської організації [див. 5, с. 591]. Однак при голосуванні резолюція про незалежність не була прийнята; метою Конгресу, як і раніше, залишався статус домініону.

На голосування було подано ряд інших резолюцій. Була прийнята резолюція що закликала до бойкоту державних учбо-вих закладів, бойкоту судів юристами і тяжущимися. Резолюція з робітничого питання вказувала на необхідність створення під егідою Конгресу робітничих організацій. Для її реалізації сесія призначила спеціальний комітет на чолі з Ч. Ф. Ендрюсом і Дж. М. Сен Гуптою [див. 24, с. 251].

При обранні керівних органів Конгресу переваги досягли противники змін. Генеральними секретарями стали М. Алі, Вал-лабххай Патель і Р. Прасад. В новий Робочий комітет ввій-шли майже виключно противники змін: А. К. Азад, М. А. Анса-рі, С. Найду, Ч. Раджагопалачарія, Т. Пракасам, Г. Б. Деш-панде та інші. Генеральним секретарем Робочого комітету став Р. Прасад [див. 10, с. 237—238, 249]. На цьому сесія свою робо-ту закінчила.

Аналіз роботи сесії в Гайя показує, що, незважаючи на збіль-шення впливу прихильників змін у 1922 році, Конгрес в цілому все ще залишався в руках їх противників, які відображали ін-тереси буржуазії економічно більш відсталих районів Індії. Прихильники змін на чолі з Ч. Р. Дасом і М. Неру, «більш ліва течія в Конгресі, ніж противники змін» [6, с. 2], не домоглися прийняття своїх вимог Конгресом і потерпіли поразку, що іще більше загострило протиріччя в Конгресі; адже прихильники змін не змирилися з рішеннями сесії і продовжували боротьбу. Сесія в Гайя, таким чином, стала своєрідним поштовхом до за-гострення боротьби течій у головній політичній організації ін-дійської буржуазії, що згодом привело до утворення всередині Конгресу так званої свараджистської партії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Демократія і народництво в Китаї. — Повне збір. тв. т. 21, с. 382—388.
2. Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних ор-ганізацій народів Сходу 22 листопада 1919 р. — Повне збір. тв., т. 39, с. 299—310.
3. Ленін В. І. Індійській революційній асоціації. — Повне збір. тв. т. 41, с. 114.

4. Ленін В. І. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня (II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 лип.— 7 серп. 1920 р.).— Повне збір. тв., т. 41, с. 230—235.
5. Documents of the History of the Communist Party of India. Vol. 1. 1917-22. New Delhi, 1971. 640 p.
6. Documents of the History of the Communist Party of India. Vol. 2. 1923-25. New Delhi, 1974. 756 p.
7. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934. 941+18 p.
8. India in 1923-24. A statement prepared for presentation to parliament in accordance with the requirements of the 26 th section of the Government of India Act. Calcutta, 1924. 338 p.
9. Indian year book. 1923. Madras, 1923. 820 p.
10. The Indian National Congress. 1920-23. Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924. 344 p.
11. *New Age*, 1970, December 6.
12. Неру Д. ж. Автобіографія. Пер. с англ. М., Изд-во иностр. лит. 1955. 656 с.
13. Прасад Р. Автобіографія. Пер. с англ. М., Изд-во иностр. лит. 1961. 623 с.
14. Bose S. C. The Indian struggle 1920-42. Bombay, 1964. 476p.
15. Jayakar M. R. The story of my life. Vol. 2. Bombay, 1959. 742 p.
16. Kelkar N. C. A passing phase of politics. Poona, 1925. 266 p.
17. Das Gupta H. Deshbandhu Chittaranjan Das. Delhi, 1960. 230 p.
18. Datta K. K. History of the freedom movement in Bihar. Vol. 1. Patna, 1957. 670 p.
19. Gandhi M. K. *Young India*, 1919-22. Madras, 1924. 1471 p.
20. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. Vol. 3. Calcutta, 1963. 902 p.
21. Sastry K. R. R. S. Srinivasa Iyengar. New Delhi, 1972. 105 p.
22. Sharma J. S. Indian National Congress. A descriptive Bibliography of India's struggle for freedom. Delhi, 1959. 905 p.
23. Sinha S. Indian independence in perspective. London, 1964. 623 p.
24. Sitaramaya B. P. The history of the Indian National Congress. Vol. 1. Bombay, 1946. 690 p.

В. О. ЛАТИШЕВА

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСНУВАННЯ НА БОСПОРІ ПРОРИМСЬКОЇ ПАРТІЇ

Питання про взаємовідносини між Боспором і Римом неодноразово привертало до себе увагу дослідників і порушувалось як у загальних, так і у спеціальних працях. Радянські історики давно відмовились від поширеного у дореволюційній літературі погляду, ніби вирішальна роль у розвитку боспоро-римських відносин належала виключно Риму, а Боспор був повним васалом римської світової держави [див. 1, с. 111, 140]. Все ж деяке перебільшення римського впливу на Боспорі ще виявляє себе у недостатньо обґрунтованому, на наш погляд, твердженні, що на Боспорі у I ст. до н. е. існувала сильна про-римська партія. У свій час цю думку чітко сформулював М. І. Ростовцев, який писав: «... греки Криму швидко зрозуміли, що

Рим їм ближче і рідніше і більш прихильний захищати та охороняти їх від грізного ...елінізованого іранства» [2, с. 10]. Ця точка зору знайшла підтримку і в деяких роботах радянських дослідників. Так В. Н. Дьяков говорить про «сильну партію прихильників Риму на Боспорі» [3, с. 73], на думку Д. П. Калістова, греки міст почали «цілком безперечно» орієнтуватися на Рим [див. 4, с. 285]. В. Ф. Гайдукевич пише про «рішучий перехід головних міст Боспору на бік Риму» [5, с. 319], О. С. Голубцова характеризує політику боспорських міст як «проримську» [6, с. 39, 57] і т. д.

Думка про це частіш за все підкріплюється посиланням на свідчення Аппіана про виступ цих міст проти Мітрідата — смертельного ворога Риму. Античний автор докладно розповідає про повстання у Фанагорії, а потім додає, що «скільки б не було поблизу укріплень навколо Понту, дуже зручних для війни... всі вони ...відпали від Мітрідата (App. XII, 108). Свідчення Аппіана знаходять додаткове обґрунтування у археологічному матеріалі таких боспорських міст як Фанагорія [див. 7, с. 237] та Феодосія [див. 9, с. 147] і не залишають сумніву у тому, що боспорське населення в ряді випадків дійсно активно виступало проти Мітрідата.

Але навряд чи можна погодитися з тим, що кожний антимітрідатівський рух слід розцінювати обов'язково як проримський. Якщо згадати політику Мітрідата на Боспорі, то буде зрозумілим, що незалежно від успіхів римської дипломатії, у боспорського населення було достатньо причин для виступів подібного роду. Перш за все не здійснилися наміри знаті спертися на допомогу Мітрідата у боротьбі з варварами. Цар Понту, який був запрошений на Боспор для боротьби з сарматами та скіфами, дуже швидко починає шукати союзників серед своїх учорашніх ворогів, намагаючись таким чином створити єдиний фронт боротьби проти Риму. Мітрідат розсилає посольства та експедиції до причорноморських варварів (App. XII., 57, 78; Memnon, XLIX, 4), укладає з ними договори і скріплює їх династичними союзами (App., XII, 102, 108, 109, 117). Згідно з Аппіаном (XII, 15, 119) серед союзників Мітрідата були «всі племена в районі Танаїса, Істра та Меотійського озера». Скіфи та сармати часто згадуються як солдати армії Мітрідата (App., XII, 13, 15, 41, 57, 69, 119; Memnon, XXX, 2; Just. XXXVIII, 3, 7), вони виконують відповідальні доручення царя (Plut., Luc. XVI; App. XII, 117), фігурують як його прибічники (App., XII, 88).

На Боспор Мітрідат дивився як на базу для підготовки нової війни з Римом. Воєнні приготування супроводжувалися нещадною мобілізацією усіх внутрішніх ресурсів країни: данина сарматам була замінена обов'язком сплачувати її Понтійському цареві (Strab., VII, 4, 6); був оголошений набір до армії не тільки вільних але й рабів; були збільшені податки, до того ж ними обкладали усі верстви боспорського населення, «не виключаючи

самих бідних»; проводилась масова заготівля зброї, будівництво кораблів і військових машин (App., XII, 107). Агенти та чиновники царя безсоромно руйнували будинки, забирали та вбивали робочу скотину. Грубе свавілля, несправедливість, насильство — ось ті методи, якими джерела характеризують дії царської адміністрації на Боспорі.

Одним із наслідків військових приготувань Мітрідата була морська блокада Боспору Римом (Plut., Rompr. 39), яка стала тяжким випробуванням для боспорської економіки. Римський полководець Помпей відмовився від переслідування Мітрідата, який утік на Боспор. Для боротьби з ним він обрав іншу зброю. За переказом Плутарха (Plut. 32), вона зводилась до наступного: «залишу Мітрідатові більш страшного ворога, ніж я сам — голод». У Чорному морі була поставлена римська ескадра під командуванням Сервілія для того, щоб ловити купців, які пливли у Боспор. На перший погляд доцільність та ефективність подібного засобу боротьби з Боспором можуть викликати здивування. І справді, чи можливо було погрожувати голодом державі, яка була крупним виробником та експортером хліба? Проте, якщо врахувати, що до того часу там зникли усі землеробчі поселення [див. 10, с. 230], а потреба у хлібові значно зросла внаслідок утримування армії Понтійського царя, виплати данини та інших військових витрат, то стає очевидним, що погроза Помпея була для Боспору і реальною, і серйозною¹.

Політика Мітрідата у поєднанні з економічною блокадою, яку організував Рим, привели країну до глибокої кризи. Тривожні політичні події II—I ст. до н. е. позначилися на становищі усіх боспорських поселень. У I ст. до н. е. багато з них загинуло.

У Мірмекій, на місці житлових кварталів, де в III—II ст. до н. е. текло нормальне міське життя, було знайдено руїни та смітники [див. 11, с. 217]. Десь у I ст. до н. е. ці райони були залишені мешканцями і до середини століття перетворились на руїни. Щодо території Мірмекійського акрополя, то там поки що не знайдено культурного шару II—I ст. до н. е. Усі ці спостереження свідчать про занепад життя у Мірмекій, про масову втечу населення з міста. Картина, яка відкривається завдяки розкопкам Мірмекеї, цілком підтверджує повідомлення Плутарха, який назвав Мірмекею «колишнім містом» (Plut., IV, 86). Плутарх говорить і про «майже спустілий Апатур» (Plut., IV, 15), відображаючи, мабуть, той стан, у якому перебувало поселення під час панування на Боспорі царів Понту.

Занепад міського життя та спустошення також можна простежити на прикладі городища Порфмія [див. 12, с. 205]. У ми-

¹ Крім свідчення Плутарха, може являти інтерес і повідомлення Полібія, яке відноситься до II ст. до н. е. За його словами хліб із Понта не тільки вивозили, але інколи навпаки ввозили туди (Polyb., IV, 4—5).

нулому — це поживавлене торгове місто, яке було розташоване на європейському березі Керченської протоки, у найбільш вузькій її частині. Це було місце переправи та зв'язку між європейським та азіатським Боспором. У III—II ст. до н. е. місто переживає розквіт — до цього часу належить основна маса монет, які були знайдені на городищі, кріпосна стіна, а також величезна кількість кераміки, головним чином, торгової тари, яка вивозилася із багатьох еліністичних центрів і свідчила про участь Порфмія у широких торговельних операціях під час елінізму. Проте, на початку I ст. до н. е. життя у місті завмирає, а до середини століття припиняється зовсім.

Внаслідок археологічних розкопок встановлюється перерва і в розвитку багатьох інших міст Боспору. Так, на городищі Парфеній знайдено культурний шар IV—III ст. до н. е., який був перекритий напластуваннями руїн I—II ст. н. е. Пізньоеліністичного шару II—I ст. до н. е. на поселенні не виявлено [див. 13, с. 264]. У Тірітаці, де античні шари охоплюють період від VI ст. до н. е. до IV ст. н. е., також спостерігається перерва у пізньоеліністичний період: культурного шару II—I ст. до н. е. на поселенні немає [див. 14, с. 58]. Вивчення стратиграфії Гермонаси дозволяє простежити аналогічну картину. І тут найбільш потужними та насиченими є шари VI—III ст. до н. е. та I—IV ст. н. е. Проміжні відкладення II—I ст. до н. е. дуже незначні: при загальній потужності культурного шару в 6,5 м вони становлять не більш 0,15 м [див. 15, с. 114]. Залишки архітектури того часу не знайдені [див. 15, с. 119]. У Горгіппії шар I ст. до н. е. виявляється дуже слабо або зовсім відсутній [див. 16, с. 68, 71]. На території міського акрополя із шести розкопаних ділянок лише на одній виявлений шар I ст. до н. е. — I ст. н. е. [див. 17, с. 82—83]. В цілому ж для стратиграфії міста характерна відсутність пізньоеліністичного шару: напластування III—II ст. до н. е. перекриваються шарами перших століть н. е. Шар II—I ст. до н. е. був знайдений не на всіх ділянках і при розкопках КЕП. Так, у розкопі Західному під вимостою I ст. н. е. відразу полягав шар III—II ст. до н. е. [див. 18, с. 57]. На інших ділянках у шарі I ст. до н. е. виявлені сліди безсумнівних руйнувань: на східній околиці міста відкрито житловий квартал та залишки святилища Афродіти, повністю зруйнованого не пізніше початку I ст. до н. е. [див. 19, с. 77].

Умови загального занепаду та кризи відбилися і на становищі таких крупних центрів Боспору, як Пантікапей та Фанагорія. Вони, правда, збереглися від повного зруйнування, але багаті монументальні споруди еліністичної епохи і тут лежали в руїнах [див. 20, с. 83]. Деякі міські квартали, раніше густо заселені, являли собою звалище будівельного сміття [див. 21, с. 147].

Археологічні матеріали дають можливість по-новому пояснити зміст окремих фактів письмових джерел, і зокрема, свід-

чення Аппіана про повстання боспорських міст проти Мітрідата. Нам здається більш доцільним розглядати позицію цих міст не в плані посилення проримських настроїв на Боспорі, а як закономірну реакцію його рабовласницького класу на політику понтійського царя, який знехтував інтересами цього класу. Справа не в тому, що Рим був ближче до Боспору, а в тому, що інтереси Мітрідата і рабовласників виявились несумісними.

Для Мітрідата головним була боротьба з Римом, боротьба непримиренна та безкомпромісна, перемогу в якій він прагнув здобути ціною будь-яких жертв. При самих примарних шансах на успіх Мітрідат був готовий ризикувати усім. Не дивно, що інтереси внутрішнього розвитку Боспору при цьому зовсім не враховувались, вони були підпорядковані головній меті — боротьбі з Римом.

Для Боспору такий шлях означав неминучу загибель і не тільки тому, що війна з Римом виснажувала економічні ресурси країни, порушувала торговельні зв'язки і поглиблювала кризу: не можна не враховувати і того, що з поразкою Мітрідата — а вона була неминуча і на той час цілком очевидна, — Боспор повністю підпадав під владу Рима. Стає очевидним, що він змушений був, доки не пізно, відмежуватися від авантюристичної політики Мітрідата, щоб не підпасти під владу більш сильнішого покровителя.

Таким чином, не солідарність з Римом, а загроза підпасти під його владу, обумовила рішучий виступ боспорських міст проти Мітрідата, позиція яких, прискорюючи поразку Мітрідата, об'єктивно допомагала Риму. Але вона була продиктована не Римом, а інтересами дальшого розвитку Боспорської держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. Пг., 1918.
2. Ростовцев М. И. Бронзовый бюст боспорской царицы Динамии и история Боспора в эпоху Августа. Древности, т. XXV, 1916.
3. Дьяков В. Н. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия. ВДИ, 1940, № 3—4.
4. Каллистов Д. П. Этюды из истории Боспора в римский период. ВДИ, 1938, № 2.
5. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л., 1949.
6. Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже н. э. М., 1951.
7. Кобылина М. М. Раскопки Фанагории. КС ИИМК, вып. 37, М., 1951.
8. Цветаева Г. А. Поход Фарнака на Фанагорию в свете последних археологических открытий. В кн.: Новое в советской археологии. М., 1965.
9. Зеест И. Б. Раскопки Феодосии. КС ИИМК, вып. 51, М., 1953.
10. Кругликова И. Т. Исследование сельской территории европейского Боспора — СА, 1957, № 1.
11. Гайдукевич В. Ф. Раскопки Илурата, Тиритаки и Мирмекии в 1946—1952 гг. МИА СССР, № 85, М.—Л., 1958.
12. Кастанаян Е. Г. Раскопки Порфмия в 1953 г.—СА, 1958, № 3.

13. Кастанаян Е. Г. Археологическая разведка на городище Парфений — МИА СССР, № 85, М., 1958.
14. Книпович Т. Н., Славин Л. М. Раскопки юго-западной части Тиритаки. — МИА СССР, № 4, М., 1941.
15. Зеест И. Б. Раскопки Гермонассы. — КС ИИМК, вып. 58, М., 1955.
16. Кругликова И. Т., Цветаева Г. А. Раскопки в Анапе. — КСИА, вып. 95, М., 1963.
17. Кругликова И. Т. Раскопки Горгиппии. — КСИА, вып. 108, М., 1966.
18. Сокольский Н. И. Раскопки в Кехах в 1959 г. — КСИА, вып. 86, М., 1961.
19. Сокольский Н. И. Исследования северо-западной части Таманского полуострова. — АО 1966. М., 1967.
20. Марченко И. Д. Раскопки здания II в. до н. э. в Пантикапее в 1963—1965 гг. — КСИА, вып. 109, М., 1960.
21. Блатватский В. Д. Керченская экспедиция (1948). Вест. АН СССР, 1949, № 5.

С. Б. СОРОЧАН

ІМПОРТНІ СВІТИЛЬНИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ХЕРСОНЕСА ІЗ СХІДНИМ СЕРЕДЗЕМНОМОР'ЯМ У I—III СТ. Н. Е.

Вивчення питань, пов'язаних з торгівлею античного Херсонеса, становить великий інтерес для дослідників. Зовнішні торговельні відносини були невід'ємною частиною економічного життя міста протягом усього періоду його існування. Найтісніші зв'язки Херсонес мав із Східним Середземномор'ям і Малою Азією. Завдання дослідника — встановити ступінь інтенсивності цих зв'язків, категорії імпортованих товарів. Відомо, що серед предметів, які ввозилися до Херсонеса, знаходилися і глиняні світильники, котрі, завдяки ряду своїх зовнішніх особливостей, можуть бути надійним матеріалом для датування. Вперше на світильники, як джерело вивчення історії торгівлі, звернув увагу В. І. Кадеєв [див.: 7, с. 159; 130 с.]. Він, зокрема, встановив належність деяких херсонеських світильників I—II ст. до виробництва великих східно-середземноморських центрів: Ефеса, острова Самоса, Кніда, Пергама [див.: 7, с. 159—162]. Мета нашої роботи — продовжити дослідження зв'язків Херсонеса з названими центрами, уточнити датування світильників з залученням нових матеріалів, а також з'ясувати ступінь інтенсивності їх імпорту протягом трьох перших століть нової ери.

Серед імпортних світильників виділяються насамперед ефеські (їх найбільша кількість) [див.: 20, с. 5—6; 7, с. 161; 10, с. 137].

У першій половині I ст. н. е. імпорт ефеських світильників до Херсонеса був представлений великими виробами з довгим ріжком, прикрашеним волютами [ДХМ, інв. № 35272]. Одночасно ввозилися такі ж великі світильники з вузьким коротким каналом до ріжка [ДХМ, інв. № 5104]. Виступи з обох сторін тулова вказаних світильників мають вигляд хвоста ластівки. Вони ще не перетворилися на прості дугоподібні лінії. Такі

світільники датуються першою — другою чвертю I ст. н. е. [див.: 4, с. 54—55, № 44].

У другій — третій чверті Ефес активно торгував з Херсонесом, експортуючи сюди світільники з напівволютами, прикрашені на плечах рельєфом у вигляді виноградної лози [ДХМ, інв. № 1636] або листя оливи [ДХМ, інв. № 9/36789]. На щитку одного з них дуже стертий рельєф зображує, очевидно, Діоскурів [ДХМ, інв. № 2863/12].

З середини I ст. в херсонеському імпорті домінують ефеські світільники діаметром 7—8 см, у яких невеликий округлений ріжок, відділений від плеч горизонтальною лінією. У деяких з них щиток прикрашений зображенням гладіатора, а плечі — овами [ДХМ, інв. № 1539],¹ в інших декоровані тільки плечі, котрі біля рожка мають дві-три крапки або горбки [ДХМ, інв. № 16463, 31822, 11/36569, 1598/13]. Усі ці світільники датуються другою половиною I ст. [див.: 19, с. 61, табл. 37; с. 62, табл. 38, № 333].

У кінці I — на початку II ст. н. е. місто не припиняло торгових зв'язків з районом Ефесу, звідки надходили світільники з серцеподібним ріжком [див.: 19, с. 64, табл. 34, № 350, 355]. Уперше з херсонеського матеріалу їх виділив В. І. Кадеєв [див.: 7, с. 161]. Ця група світільників особливо численна. Їх плечі гладенькі або прикрашені рельєфами, листям оливи, а на щитку — відбитками різних зображень, зокрема: морської раковини [ДХМ, інв. № 1247], чотирипелюсткової розетки [ДХМ, інв. № 3065/10], бога Мена, [ДХМ, інв. № 3986/09], Ерота, що грає на лірі або кіфарі [ДХМ, б. п.] та інші [ДХМ, інв. № 8530]. На дні згаданих світільників інколи зустрічаються штампи ефеських гончарних майстерень у вигляді зображень правої ступні [ДХМ, інв. № 2670/12, б. п.] або грецької літери «β» [ДХМ, інв. № 1662]. Світільник з цією сигнатурою В. І. Кадеєв відносить до самоських виробів II ст. і не згадує про наявність штампів [див.: 7, с. 161, рис. 3]. Особливості ж техніки виконання даного світільника безсумнівно свідчать про належність його до ефеського кола.

Розглядаючи ряд фрагментів, можна зробити висновок, що Ефес експортував тоді світільники, аналогічні попереднім, але значно більших розмірів [ДХМ, інв. № 29/36532, 36716, 60/36536, 38/35940]. Можливо, що частина уламків належить світільникам тільки I ст. н. е.

Крім ефеських, до Херсонеса першої половини I ст. надходили світільники із гончарних майстерень Кніда. Виготовлені вони в більшості випадків із щільної жовтуватого-сірої глини з червонувато-коричневим лаком, який має інколи матовий відтінок.

¹ В. І. Кадеєв називає цей світільник разом з самоськими виробами [див.: 7, с. 161; рис. 1]. Однак ледь помітний прошарок білого ангобу під шаром лаку на світільнику не залишає сумніву щодо ефеського походження його.

Враховуючи ці особливості, можна вважати кнідським світильник, прикрашений чотирнадцятипелюстковою розеткою з двома подовженими ріжками, що мають волюти [див.: 10, с. 48, 49; 3, с. 40, табл. XXIII, № 221]. Такі світильники з виступами у вигляді кінських голівок або голівок грифонів з боків великого тулова і ручками-наставками у вигляді рельєфного листка особливо типові для першої половини I ст. н. е., хоча зустрічаються і у другій половині століття [див.: 18, с. 60, рис. 92, № 184] Г. Херес відносить їх до другої — третьої чверті I ст. [див.: 19, с. 14—15, табл. 4, № 14—15]. Очевидно прототипом цих світильників є вироби кампанського виготовлення, датовані М. Бернард першим — п'ятим десятиріччями I ст. н. е. [див.: 17, с. 161—162, табл. № 231].

Знахідки світильників з написаною від руки сигнатурою ROMANESIS на денці свідчать про ввіз до Херсонеса продукції великої кнідської майстерні, що мала, можливо, філіал у Мілеті і вела широку торгівлю [див.: 16, с. 24; 28, с. 4]. Час її існування не визначено. Два херсонеські екземпляри з такою сигнатурою В. І. Кандеев датує, в цілому, I ст. н. е. [див.: 7, с. 159]. Вони відрізняються коротким трикутним ріжком, який майже дорівнює ширині волют, і зображенням на щитку десятипелюсткової розетки [див.: 3, с. 33, табл. XIV, № 159], або виноградної лози [див.: 3, с. 35, табл. XV, № 171; 20, табл. 5, № 105].

Форма ріжка і плечей свідчить, що світильник, прикрашений розеткою, більш ранній, ніж інший екземпляр, бо його можна віднести до другої чверті — середини I ст. н. е. Другий зразок, з зображенням виноградної лози, був виготовлений пізніше, але не виходить за межі початку останньої чверті століття, коли виробництво світильників даного типу перебувало в завершальній стадії.

Очевидно, у кінці другої-третьої чверті I ст. до Херсонеса був експортований гладенький світильник з округлим ріжком, що трохи звужується в шийці. Якість лаку і штамп на денці у вигляді босої правої ступні з колом нагадують покриття і аналогічні мітки певних варіантів кнідських виробів другої половини I ст. [див.: 20, с. 4]. З опису видно, що схожий світильник було знайдено в 1907 р. в одній із поховальних урн херсонеського некрополя [див.: 12, с. 87, № 2419]. Світильники такої ж форми і з такою ж міткою виготовлялись на Сході [див.: 17, с. 167, табл. L № 255]. Зокрема у Кнідській майстерні ROMANESIS [див.: 17, с. 167; 21, с. 19, табл. II, в].

У 1903 р. в насипу некрополя було знайдено світильник, помічений на денці сигнатурою AMMΩ/NIOY/O [див.: 10, с. 107, рис. 49; 3, с. 49, табл. XXXIV, № 326]. Даний світильник нагадує продукцію майстерні ROMANESIS [див.: 20, с. 5, табл. 5, № 129, 130] і, судячи по техніці виконання, теж відноситься до виробів кнідського імпорту другої половини I ст. н. е.

Можливо, що в II ст. через Херсонес на периферійну територію південно-західного Криму поширювався кнідський посуд з рельєфним зображенням античних божеств [див.: 1, с. 166; 20, с. 63—64, рис. 27], однак звіз світильників тоді припиняється.

У першій-другій чверті I ст. Херсонес підтримував торговельні зв'язки з островом Самосом, звідки у місто потрапляв червонолакований посуд, що мав літери або фігурні клейма [див.: 8, с. 134]. Складовою частиною цього імпорту були світильники, за якістю глини і облицюванням дуже схожі на посуд самоського виробництва. Світильники самоського кола мають діаметр 7 см і особливі різки трьох видів. Подовжені різки з волютами належать світильникам [ДХМ, інв. № 1019], котрі мають невеликі розміри і орнамент із ов, зовсім не характерний для ранніх виробів. Тому їх не можна датувати раніше, ніж серединою I ст.

Гладенькі прості світильники з невеликим округлим різком [ДХМ, інв. № 15956], очевидно, виготовлені, а значить, і імпортовані у другій-третій чверті століття, можливо, в 40-х — на початку 50-х років I ст., коли такий стиль був особливо поширеним. На одному з них помітне клеймо у вигляді правої ступні — характерний штамп посуду, що ввозився до Херсонеса з другої третини I ст. і до початку II ст. н. е. [див.: 8, с. 135, рис. 19].

Наприкінці I ст. до міста ще надходили поряд з посудом і самоські світильники, плечі яких все частіше покривались декором [див.: 17, с. 166], а щиток інколи мав зображення гладіатора, що йде вправо [ДХМ, інв. № 3284/11], корови [ДХМ, інв. № 23466] або чаплі [ДХМ, інв. № 3251/11]. Інколи щиток залишається гладеньким [ДХМ, інв. № 33379]. Серед цього імпорту відомі світильники з сигнатурою у вигляді ідентично відтиснутих літер «А» і «Т», які мають різки неоднакової форми і різний декор. Так, у світильника з сигнатурою «А» простий округлий різок, а на щитку — зображення хлопчика у фрігійському ковапаку [ДХМ, інв. № 4128/09]. Світильник же з сигнатурою «Т» має серцеподібний різок; на щитку — зображення бика [ДХМ, інв. № 958; див. 7, с. 161, рис. 2, 1]. Але обидва світильники можна віднести до кінця I—початку II ст. н. е. Вони, мабуть, є виробами однієї або двох, що співробітничали, майстерень, продукція яких вивозилась до Херсонеса.

Експорт самоських світильників у Херсонес не припинявся і на початку II ст. н. е. Він представлений екземплярами з серцеподібним різком [ДХМ, інв. № 1523, 2881 (10, 2865) 12]. На щитку одних світильників — зображення чоловіка, що держить за роги козла або барана, а на плечах — рельєфні круги з горбком в центрі, які імітують заклепки бронзових виробів [ДХМ, інв. № 1523]; інші прикрашені трьома рядами рельєфних крапок [ДХМ, інв. № 2865/12]. Останній стиль орнаментативної плечей існував тривалий час від еліністичного періоду до IV—V ст. н. е.

Основна ж маса світильників з таким декором припадає на I ст. або на першу половину II ст. [див.: 17, с. 171, рис. 51].

Нарешті, самоський світильник був знайдений в одній з могил разом з екземпляром, що мав уже згадану сигнатуру «Т» [див.: 13, арк. 32, № 2864]. Це теж свідчить про час його імпорту до Херсонеса — кінець I — початок II ст. н. е.

У I ст. Херсонес одержував також продукцію пергамського кола у вигляді червонолакових чашок, кубків [див.: 8, с. 132] і світильників. Останні за якістю глини і лаку нагадують пергамську червонолакову кераміку. Особливою їх ознакою є темні плями оранжево-червоного покриття із світлими місцями навколо затьоків. Світильники ж пергамського кола, як правило, невеликі, діаметром близько 7 см, виготовлені акуратно, з легким черепком світлих рожево-коричневих тонів. Їх ввозили до міста, починаючи з другої половини I ст. н. е. Представлені вони простими гладенькими світильниками одного типу з округлим ріжком, відділеним від плечей врізною лінією [ДХМ, інв. № 8484]. Їх імпорт не був інтенсивним. У відповідності з загальною тенденцією різко згаданих світильників поступово просувався в глибину плечей [ДХМ, інв. № 8896/2] і до кінця I ст. н. е. перетворився у серцеподібний [ДХМ, інв. № 19015]. Інколи він має нечіткі контури, а ручка набирає вигляду наліпної петлі з трьох валиків [ДХМ, інв. № 1480].¹ Враховуючи округлу форму тулова такого світильника і тенденцію щитка до зменшення, цей зразок слід датувати II ст., хоча його знайдено в засипу могили, що містила асарій 51—54 рр. н. е. [див.: 2, с. 24, табл. II, 6—19]. Денце світильника плоске, без клейма, хоча відомо, що пергамські майстерні використовували для своїх світильників штамп у вигляді босої правої ступні [ДХМ, інв. № 8468].

Знахідки коменоративних медальйонів [див.: 15, с. 18] і червонолакових блюд свідчать про торгівлю з районом Пергама в II ст. н. е. Очевидно, світильники пергамського кола імпортувалися тоді Херсонесом. На це вказує і форма ріжка великого червонолакового світильника (діаметр 9,5 см) з насічками на плечах і зображенням на щитку [ДХМ, інв. № 1517; див. 3, с. 14, 53, табл. XXXIX, № 393; 7, с. 126]. Світильники цього типу добре відомі не тільки в Херсонесі, а й у Танаїсі [див.: 9, с. 72], Мірмекії [див.: 4, с. 159, рис. 42, 3], Томах [див.: 18, с. 72, рис. 108]. Один з таких екземплярів було знайдено в Херсонеському склепі разом з античними світильниками III — початку IV ст. і монетами того часу [див.: 11, арк. 30—32, склеп № 2158; 14, с. 10, 12, рис. 11].

Загальний аналіз і статистичне співвідношення знахідок із розглядуваних центрів дає уявлення про інтенсивність і тривалість імпорту світильників до Херсонеса.

¹ Ручку цього світильника загубили, але його описання є у роботі В. І. Кадеева [див.: 7, с. 162, рис. 4].

Період	Кількість світильників за місцем виготовлення			
	Ефес	Самос	Кнід	Пергам
I ст. н. е.				
перша половина	5	3	2	—
друга половина	6	4	3	3
Кінець I —початок				
II ст. н. е.	5	2	—	1
II ст. н. е.	5	3	—	1
I—II ст. н. е.	7	—	—	—
III ст. н. е.	—	—	—	1

Про торгівлю з районом Ефеса, починаючи з першої чверті I ст. н. е. свідчать знахідки ефеських монет [див.: 86, с. 50] і світильників кількох типів. Беручи до уваги кількісне співвідношення знахідок, можна вважати, що торговельні зв'язки особливо поживались в кінці I ст. н. е. З другої чверті цього століття аж до його кінця торговим партнером Херсонеса був Кнід. Майстерні Кніда, в тому числі і найбільша з них — ROMANESIS, постачали світильники різноманітних типів. Особливе поживання кнідської торгівлі з Херсонесом спостерігалось у другій половині I ст.

Кілька типів світильників експортували в другій чверті I та на початку II ст. гончарні майстерні Самоса, які виготовляли і червонолаковий посуд з клеймами. Поживання торгівлі з Самосом, як і з Ефесом, відноситься до другої половини I ст.

Імпорт виробів пергамського кола характерний для пізнього часу, зокрема для другої половини I ст. н. е. Але світильники цього періоду не відрізнялися різноманітністю типів.

Таким чином, економічні зв'язки Херсонеса з названими центрами найбільш плідно розвивалися у другій половині I ст. н. е. Важливо, що торгівля переважно із східно-середземноморськими областями у цей час була властива й іншим містам Північного Причорномор'я [див.: 14, с. 199]. Експорт ефеських, самоських і пергамських світильників тривав і в II ст. н. е. Найінтенсивніше Херсонес ввозив продукцію ефеських майстерень. Самоський імпорт у II ст. н. е. був найстійкішим, і його обсяг майже не зазнавав змін. Дещо скорочується ввіз продукції пергамського кола, однак світильники пергамських майстерень надходили до міста і в III ст. Ефеських же і самоських світильників цього періоду в Херсонесі поки що не виявлено.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Анохин В. А. Кувшин с рельефными изображениями Асклепия и Гигиен.— КСИД, вып. 8, 1959, с. 152—168.
2. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса I—III вв. н. э.— В кн.: Нумизматика и эпиграфика. Вып. IV. М., «Наука», 1963, с. 3—79.

3. Вальдгауэр О. Ф. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмитаж. СПб., 1914. 68 с.
4. Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1937—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 135—220.
5. Гилевич А. М. Бронзовый медальон из Ассоса. — «Сообщения Херсонесского музея», 1963, вып. III, с. 17—23.
6. Гилевич А. М. Античные монеты из раскопок Херсонеса Таврического. В кн.: Нумизматика и сфрагистика. Вып. 3, М., «Наука», 1968, с. 3—61.
7. Кадеев В. И. Импортные светильники I—IV вв. из Херсонеса.— СА, № 3, 1969, с. 159—169.
8. Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 163 с.
9. Книпович Т. Н., Танаис. М.—Л. Изд-во АН СССР 1949. 176 с.
10. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году. ИАК, вып. 16. СПб., 1905, 37—113.
11. Косцюшко-Валюжинич К. К. Раскопки некрополя в 1907 году.— Архив ДХМ, спр. № 16.
12. Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.— ИАК, вып. 42. СПб., 1911, с. 1—91.
13. Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1912 г.— Архив ДХМ. спр. № 105—106.
14. Цветаева Г. А. К вопросу о торговых связях Пантикапея.— МИА, 1957, № 56, с. 67, 139.
15. Шульц П. Н. Тавро-скифская экспедиция.— КС ИИМК, 1949, вып. XXVII, с. 56—66.
16. Bailey D. M. Greek and Roman Pottery Lamps. Published by the Trustees of the British Museum. London, 1963. 32 s.
17. Bernhard M. L. Lampki starożytne. Warszawa, 1955. 384 s.
18. Iconom C. Opaite greco-romane. Muzeue Regional be Arheologie Dobrogea. Bucuresti, 1967. 147 s.
19. Heres G. Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung. Berlin, 1972. 112 s.
20. Perlzweig J. Lamps of the Roman Period. «Athenian Agora», v. VII. Princeton, 1961. 240 s.

Б. П. ЗАЙЦЕВ, канд. іст. наук

ЗНАЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ, ДЛЯ ДАТУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Однією з важливих сторін джерелознавства є наукова критика, завдання якої полягають у вивченні всіх питань, зв'язаних з походженням джерела, його змістом. Неабияке значення при цьому відіграє встановлення часу виникнення пам'ятки, без чого вона вважається непридатною для дослідження.

Для датування джерел наука використовує різноманітні методи, в першу чергу, вироблені історичною хронологією. Однак в окремих випадках для визначення і уточнення дат мають значення зовнішні ознаки пам'ятників минулого: палеографічні дані, писальний матеріал, чорнило, штампи, печатки та ін. У зв'язку з цим, одним з важливих питань вивчення джерел радянського періоду є питання про емблематику, як спеціальну історичну дисципліну. На жаль, в галузі використання радянських емблем, як засобів зовнішньої критики джерел і, зокрема, як